

Adab. Kabul

Vol.2, No.3-4, Hut 1333

March (February 1955)

Ketabton.com

دوره دوم سال ۱۳۳۳

مضامین و نویسندگان این شماره

صفحه	اداره	۱- تشکر
الف	»	۲- پایان سال دوم مجله ادب
ب		۳- سنجش پیشرفتهای تربیوی شاگران دراعتلای اقتصادی واجتماعی افغانستان
۱	میرامان الدین انصاری	۴- غزل
۲۵	استاد ملک الشعراء بیتاب	۵- تاریخ و کیفیت تطور سجع در زبان عربی و فارسی
۲۶	جاوید	۶- غزل
۵۱	دکتور انصاری	۷- ابوریحان البیرونی
۵۲	عبدالرزاق زهیر	۸- فن و طب در اسلام
۶۳	ترجمه غلام حسن مجددی	۹- نکته چند درباره تدریس جغرافیه
۷۱	عتیق الله معروف	۱۰- غزل
۷۶	بیاب	۱۱- غزل
۷۷	میر ظهیر الدین انصاری	۱۲- یک نظر اجمالی به سبزوار از نقطه تاریخ جغرافیه و رجال
۷۸	محمد موسی ساکا	۱۳- دلته او هلته
۹۱	پاینده محمد زهیر	۱۴- عنبر خا کستری
۹۳	ترجمه محمد علی میوندی	۱۵- درباره زلف و زلفین
۹۸	محمد حیدر ژویل	۱۶- در صفت موی
۱۰۷	انتخاب اداره	۱۷- دشاعر وینا
۱۱۲	ترجمه محمد اسماعیل زاهل	۱۸- غزل
۱۱۵	عبدالغفور غرقه	۱۹- تجسس مغلها در افغانستان
۱۱۷	احمد علی معتمدی	۲۰- علل و عوامل شکست ریخت ملوک الطوائفی در اروپا آغاز نهضت جدید
۱۲۷	محمد سرور رحیمی	۲۱- معما
۱۳۱	اداره	۲۲- خبرها
۱۳۳	»	

18 APR 2005

6 COM

ادب

علمی، ادبی

مدیر مسئول: عبدالعفو (عرق)

صاحب امتیاز: فاکولته ادبیات

سال دوم شماره (۳-۴) حوت: ۱۳۳۳ - رجب ۱۳۷۴ - مارچ ۱۹۵۵ نمره مسلسل ۴-۵

تشکر

مدیریت مجله ادب از همکاری و حسن رفتار و سلوک نیک کارکنان مطبعه
عسکری که در طبع مجله ادب و سائر کتب مربوط به نشرات پوهنځی ادبیات در طول
سال ۱۳۳۳ از خود ابراز داشته اند بدین وسیله مراتب امتنان خود را
ابلاغ و از خداوند کریم موفقیت‌های مزید را برای ایشان می‌خواهد.

پایان سال دوم مجله ادب

مجله ادب با نشر این شماره سال دوم نشراتی خود را بکمک و معاونت
خداوند پاک و همکاری‌های قیمتدار و رهنمائی‌های قابل قدر استادان و سائر
دانشمندان این خاک پایان رسانید.

اما نسبت با اقدام به طبع و نشر دو کتاب مفید و قابل توجه دیگر که عبارت
از آثار برگزیده از نظم و نثر فارسی و دستور زبان فارسی موهلفه استاد
ملک الشعرایی است باشد مدیریت مجله ادب شماره سوم و چهارم خود را
در یک مجلد ده‌چند معمول خدمت قارئین محترم خود عرضه می‌دارد. و امیدوار
است طرف‌پسند علاقمندان واقع گردد.

میرامان‌الدین انصاری

سنجش پیشرفت‌های تربیوی

شاگردان در اعتلای اقتصادی و اجتماعی افغانستان

مضمون دیل عین کسمرانسیست (مهندس علی انصاری رئیس فادولته ادبیات بتاریخ ۲۶ دلو ۱۳۳۳ در ورکشاپ تربیوی ایکه در دارالمعلمین افتتاح شده بود ایراد نموده اند.

چون مضمون مذکور را برای ازدیاد معلومات ذوقمندان تعلیم و تربیه و منسوبین معارف خیلی سودمند یافتیم اینک متن آنرا درینجادرج نموده امیدواریم کمکی بسا اهل علم و تربیه کرده باشیم. (غرقه)

هدف از دائر نمودن ورکشاپ‌های تربیوی همین است که مسائل فنی و پیچیده تربیوی را از راه مذاکره‌های باهمی بروشنائی آورده و در پرتو علم در حل این مسائل و مشکلات سعی و مجاهده بنمائیم.

مطالب از ایراد کنفرانس امروزه ارائه یک سلسله معاوناتی است در باره یکی از مسائل مهمه تربیوی و آن عبارت است از سنجش پیشرفت‌های تربیوی شاگردان.

نمیدانم شاملین این کنفرانس ویا معلمین و مربیون این کشور به حیث عموم تا کدام اندازه باین نکته قانع و معترف باشند که تعلیم و تربیه یک سائنس مشخص و مستقل است و مانند دیگر سائنس‌ها متقاضی مطالعات و تحقیقات منظم میباشد نتایج این تحقیقات و مطالعات دساتیر و قوانینی را بدسترس میگذارد که مربیون و معلمین در میدان عمل از آن استفاده مینمایند این سوال من از جهتی است که شاید اکثر از شما معلمین کدام تربیه مخصوصی برای معلمی نا کرده بوظیفه معلمی داخل شده اید و از آنجا که هر روز هم معلم هستید گویا از عهده وظیفه تان برآمده و تصور خواهید نمود که معلمی از همان مسائل سهل و سطحی است که هر عمر و بکر و زید از عهده آن برآمده میتواند.

اگر احوال شما در نظر گرفته شود شاید این فرضیه مقرون بحقیقت باشد و واقعاً معلمی کدام تربیه مشکل و مطالعه خاصی را متقاضی نباشد اما اگر درین مسئله اندکی دقیق شویم و یا اگر وسائل و ادوات پیمایش و سنجش بدست میداشتیم و مانند معمار ادواتی از قبیل شاقول، آب ترازو و یا کج بدسترس ما میبود و محصولات تربیری خرد را به سنجش و پیمایش معروض میساختیم غالباً درین محصولات بسا کجی ها، کوریها و نارسائی ها را مشاهده میکردیم و آنگاه اعتراف میکردیم که بحیث معلم هنوز هم اصلاح طلب میباشیم و هنوز هم نیازمند مطالعه و تحقیق هستیم تا معلم خوبتر بشویم.

اما مناسفانه این گونه آلات و ادوات پیمایشی فعلاً بدسترس مائست و حتی به فکر آنها نمیتوانیم که چنین امری در ساحه تربیه ضروری و امکان پذیر میباشد. از تذکر این نکته مطلب من این نیست که شما معلمین و مربیان را ما خود و مقصر معرفی کنم و یا بلیاقت تان خدا نخواستہ اظهار شک و تردید بنمایم حاشا و کلا، شما همگان در راه ارتقای وطن و در ساحه اعتلای علمی و معنوی این خاک مجاهده کرده و میکنید و هر کدام به قدر طاقت و باندازه نیروی جسمی و معنوی تان در تعمیر این کساح حشری گناشته و میگذارید. من یقین دارم که انشاء الله نسل آینده این مجاهدات ما و شمارا بنظر تقدیر و استحقاق خواهد نگرست.

تربیه از همان علوم و معنی از همان هنرهای ایست که اصطلاح سهل ممتنع را بآن اطلاق کرده میتوانیم. شما درین نظریه همگان بامن همنوایی خواهید داشت که همه کس معلمی کرده میتوانند و هیچکس معلمی کردن نمیتواند. این ادعای متناقض من دلایل دارد اکثر از شما ها که بدون طی کردن دارالمعلمین از عهده معلی برآمده اید علت آن این است که علم زاده تجربه است و در حقیقت علم و تجربه را میتوان در دو طرف یک معادله قرار داد.

ما و شما که از صنف اول تا اختتام ده یا بیشتر سالهای تعلیم خود به معلم و تعلیم و تعلم سروکار داشته ایم و از بعض معلمین خصایص نیک و از برخی خصایص ناهنجاری کسب کرده ایم بجای تعجب نیست که از عهده معلمی بدر شده میتوانیم.

از طرف دیگر هیچ یک از ماوشما نمیتوانیم بصورت صد فیصد از عهده معلمی برآئیم و اگر هم برآمده بتوانیم خیلی به قدرت نخواهد بود و لور که از بزرگترین دارالفنون دنیا دپلومه گرفته باشیم.

این نکته دلالت به آن میکند که معلمی کار آسان نیست دشوارترین کار در زیر این گنبد نبود همانا کار معلمی است.

این امر نباید ما و شمار امایوس سازد ما و شما در مسلک و کار مقدس خود دامن سعی و عمل را از دست ندهیم هر آن کوشش میکنیم طر ق و وسائل بهتر و موثرتری را که ناشی از مطالعات و کشفیات علم تربیه است فرا گرفته تخنیک‌ها و طرزهای تدریسی خود را توسط آنها اصلاح کرده میرویم.

یکی از وسائل اصلاح و حاصل نمودن اطمینان از موفقیت، سنجش پیشرفت‌های تربیوی متعلمین است بهر اندازه که متعلمین و شاگردان در هدفهای تربیوی پیشرفت مینمایند به همان اندازه معلمین و اولیای امور مدرسه در تصدی تربیوی مرفق میباشند.

در ورقه پروگرام عنوان کیا نفرانس امروزه را خواننده اید که عبارت میباشند از «سنجش پیشرفت‌های تربیوی شاگردان برای ترقی اقتصادی و اجتماعی افغانستان» نمیکانم درین باره چه حدس زده باشید که مطالب از سنجش پیشرفت‌های تربیوی چیست؟ چگونه میتوان پیشرفت‌های تربیوی را سنجش نمود؟ و چسان این امر باعث اعتلای اقتصادی و اجتماعی کشور میشود؟

سنجش پیشرفت‌های تربیوی متعلمین موضوعی است که شاید کمتر با آن تصادف کرده باشید قبلا اظهار داشتیم که اگر معمار میبودیم و کدام ساختمانی بر سر دستان میبود برای اینکه یقین حاصل مینمودیم آیا کار خود را قرار نقشه مرتبه و بصورت صحیح انجام داده ایم بوسائل و آلات پیمایشی متصل می شدیم مثلاً برای اینکه میدانستیم دیوار کج است یا راست

فوراً شاقول می انداختیم و برای اینکه می دانستیم کف اضاق هم-وار و مسطح است آب ترا زوراً تطبیق می کردیم و یا اگر میخواستیم معلوم کنیم که دیوار را قرار نقشه بلند برده ایم فیته پیمایشی را بکار می انداختیم تمام این فعالیت های معمار را بسنجش تعبیر میکنیم.

تربیه هم بنوبه خود یک کار ساختمانی است. معلمین و مربیان حیثیت معماران و انجینران را دارا اند. وظیفه ایشان ساختن درست و در نتیجه- تعمیر عمارت جمعیت است. پلان اعتلای اقتصادی و اجتماعی جمعیت را طرح و پلان مطروح را عملاً تعمیر مینمایند هرگاه معمار و انجینر تربیوی مساند معماران را ساخت های اول را کج نهد تصور کنید که دیوار جمعیت تا کجا ها کج خواهد رفت؟

پس معلوم است که تربیه هم به آلات پیمایشی احتیاج دارد. معلم باید نتایج و محصولات دست خود را بسنجش و برآورد کرده ببیند تا کجا موفق است؟ در کجا غلطی کرده و چگونه میتواند غلطی های خود را اصلاح و ترمیم نماید. باید فراموش ننمائیم که تربیه یک تصدی بزرگ اجتماعی است و برای پیشبرد این تصدی مصارف هنگفت و زحمات فرق العاده زیادی لازم است. وسعت و اهمیت این تصدی بذات خود پیمایش و بسنجش را حتمی میسازد.

مناسفانه قراریکه گفته شد آلات پیمایشی و وسائط بسنجش در ساحه تربیه مشکل است بدست آید. کار مربی و معلم مانند کار نجار و گلکار نیست. نجار و گلکار با چوب و سنگ و گل یعنی با اشیای بیجان سروکار دارند. اگر دیوار کج آمد آنرا ویران کرده سر از نو تعمیر مینمایند مربی و معلم با افراد بشر سروکار دارند، اگر تربیه افراد بطرز ناهنجار صورت بگیرد ویران کردن افراد ناممکن و تاثیرات تربیوی افراد مذکور بر دیگر افراد از کنترل بیرون است.

تربیه عبارت از وارد کردن تحول است بر کردار فرد بسمت های مشخص

و مطلوب کسانی که کردار بشر را مشاهده و مطالعه کرده اند اعتراف خواهند نمود که کردار مذکور یک چیز مغلق و پیچیده است و بنا بر همین خصوصیت است که پیمایش آن هم امر دشوار می‌باشد.

خوشبختانه با وصف این پیچیدگی و اغلاق علمای تربیه بمساعدت و معاونت علمای روان‌شناسی که در مطالعه کردار بشر منعمک اند توانسته اند که به پیمایش و سنجش کردار تحول یافته افراد (پس از دوره‌های مشخص تربیه) مبادرت ورزیده و درین راه بموفقیت‌هایی هم توصل کنند.

موضوع سنجش و پیمایش کردار با بشر یکجا بدینا آمده و چیز جدیدی نیست موقه‌یکه خداوند حضرت آدم علیه السلام را از خوردن گندم منع نمود خواست کردار و شیوه او را سنجش نماید بقیه سرگذشت را میدانید که چگونگی آدم علیه السلام متانت و عزم را از دست داد و هم تحت تاثیر حوا علیها السلام و شیطان قرار یافته و آنچه را نمی‌بایست کند کرد.

در ساحه تربیه موضوع پیمایش و سنجش بطرز عامی و مثبت از انکشافات نسبتاً تازه است درین مسئله ایالات متحده امریکا نسبت بدیگر کشور های مترقیه جهان پیش قدم بوده و علمای آن مملکت درین راه خدمات قابل قدری انجام داده‌اند. و من نهضت این موضوع را در کشور مذکور به صورت مختصر گوشزد حضار محترم می‌سازم.

در آغاز قرن بیست توجه علمای تربیه باین نکته معطوف شد که امتحانات بطرز قدیم در معلوم ساختن اینکه آیا تعلیم و تربیه در وجود شاگردان تاثیر مطلوبه را نموده و یا کردار ایشان بسمت های مطلوبه یعنی مطابق به هدف های تربیوی تحول یافته یا خیر؟ غیر مکفی و ناکف می‌باشد. همان بود که نهضت آزمایشات آفاقی آغاز گردید. درین مرحله علما سعی کردند امتحانات را طوری بسازند که حتی الامکان آفاقی باشد.

به عبارت دیگر امتحانات طرز قدیم را بانفسی بودن متهم ساختند و

حق بجانب هم بودند شاید خوانندگان گرامی بعضاً با اصطلاحات آفاقی و انفسی بلد نباشند. برای ایضاح این دو اصطلاح و معلوم ساختن فرق هر دو بهتر است مثالی آورده شود. فرضاً می‌خواهیم طول میز را پیمایش کنیم اگر یک خط کش سخت و فولادی بدست داشته باشیم هر کدام مامی توانیم طول میز را توسط آن خط کش معلوم سازیم و نتایج پیمایش همگان بوسیله همان یک خط کش یکسان خواهد بود حال اگر عوض این خط کش یک فیته رابری بدست باشد و بخواهیم توسط آن طول میز را پیمایش کنیم شاید بدست عمر طول میز انف و بدست بکر ب و بدست زید ج آید یعنی طول میز تعاقب باین خواهد داشت که عمر یا بکر و یا زید فیته رابری را چندرست یا سخت بروی میز تمایز میدهد بجهه که با خط کش سخت فولادی بدست می آید آفاقی و نتیجه که با فیته رابری بدست می آید انفسی خواهد بود.

نهیضت آزمایش های آفاقی کسب شدت نمود و آزمایشات زیادی از هر گونه برای مثال، برای پیمایش ذکاوت، برای پیمایش شخصیت، برای پیمایش میل و دلیلی و غیره و غیره روی کار آمده به عبارت دیگر نهیضت پیمایش جانشین نهیضت آزمایش گردید. هنگامیکه وسایل و وسایط پیمایش استعداد های گوناگون بشری زیاد گردید نهیضت پیمایش به نهیضت سنجش منتهی گردید.

درین وقت علما باین فکر افتادند که آزمایشات و پیمایشات توسط قلم و کاغذ به تنهایی نمی تواند طوری که باید و شاید نتایج و ماحصل تربیه را بماند ثابت و واضح سازد پس در صدد آن افتادند که طریقی را سراغ نمایند که مکمل و متمم پیمایشات کاغذ و قلم شده بتواند همان بود که مفهوم سنجش در ساحه تربیه کسب عمومیت کرد.

سوال خواهد کرد که فرق بین این سه مفهوم یعنی آزمایش، پیمایش و سنجش از چه قرار است.

آزمایش همان امتحان عادی را میگوئیم که همه ما و شما با آن بلدیت داریم و در ایام شاگردی خود در مدرسه بسکرات بدان معروض شده ایم و حال بحیث معلم همان طعم را به شاگردان خویش بخش مینمائیم. مسئله پیمایش با معلوم نمودن اندازه استعداد های گوناگون افراد توسط آزمایشات آفاقی صورت میگیرد.

مفهوم سنجش نسبت به آزمایش و پیمایش بمراتب وسیع تر و جامع تر است و هر گاه از لحاظ همین خصوصیت درجه بندی کنیم درجه اول را به سنجش دوم را به پیمایش، سوم را به آزمایش قایل خواهیم شد.

پس باین قراره طلب را از سنجش بکار بردن هر گونه وسایل و وسایطی است که در باره اندازه پیشرفت تربیوی طلاب بما معلومات داده بتواند.

حال که معنی سنجش را فهمیدیم بهتر است معلوم سازیم سنجش پیشرفتهای تعلیمی طلاب بطور و بیا کدام وسایل بعمل می آید؟

« سنجش های مروج در کشور ما »

قراریکه قبلا ذکر دیم مفهوم سنجش بر روش علمی چیز تازه است. با آنهم فراموش نباید کرد که کار سنجش و پیمایش در هر جا ثبکه تعلیم و تعلم جریان دارد و جود داشته و به همین مناسبت در بین مربیون و معلمین این کشور هم خواهی نخواهی کار سنجش جریان دارد.

تا جائیکه مشاهده میشود کار سنجش به مفهوم خیلی ضیق و محدود آن در کشور ما به صورت انجام میگیرد:

(۱) بشکل امتحان از طرف معلمین

(۲) بشکل تفتیش ها و معاینه های تدریسی از طرف مفتشین وزارت و ولایت

(۳) بصورت ضمنی از راه مشاهده در صنف و یا در خارج صنف توسط

معلمین و سائر اولیای امور.

اینک این سنجش ها را با محدودیت ها و مزایای هر یک از نظر میگذرانیم.

اول امتحانات: که بر دو قسم منقسم شده:

الف: امتحانات تقریری: امتحانات تقریری در کشور ما از دیرزمانی مروج بوده و بهمزایا و فوائد آن همگان بدون دقت و معترف اند بهحدی که اکنون بصورت رسمی بلا تردید قبول شده و در اکثر امتحانات مخصوصاً امتحانات نهائی مورد استعمال قرار می یابد.

مزایای امتحان تقریری.

۱- هرگاه سوالات تقریری با اصول محاوره‌نی سقراط پیش برده میشود و سیله تحریک، فکر گردیده و شاگرد را وادار میسازد که به نیروی استدلال و منطقی خود به نتایج مفید علمی نایل میگردد. باوصف این مزیت بهتر است سوالات تقریری را در صنف و هنگام تدریس با اصول سقراط ترویج داد نه در وقت امتحان. در امتحان وقت کم است. معلم و شاگرد هر دو در عجله اند و تفکر جدی و ابتکاری تحت این شرایط صورت گرفته میتواند.

۲- سوالات تقریری برای ایضاح بعضی مطالبی که شاگرد را متحان تحریری آنرا خطا کرده باشد مفید است و البته این در صورتی است که معلم پارچه‌های تحریری را قبلاً خوانده باشد و الا این استناد میسر نمیشود. تا جائیکه اطلاع داریم معلمین بندرت این کار را میکنند و یا فرصت کردن آنرا هم بندرت پیدا میکنند.

۳- از سوالات تقریری معلوم شده میتواند که شاگرد معلومات خود را چطور با هم مرتبط و یا مفهوم ساخته توانسته و یا میتواند معلومات خود را بر زمینه‌های مختلف مورد استعمال قرار بدهد. اما این نکته را نیز بتوانیم در صنف به صورت خوبتر عملی سازیم.

۴- در تخنیک مصاحبه سوالات زبانی مفید ثابت میشود. و این البته در غیر امتحان است و باین وسیله میتوانیم به سرعت و با صحت معلومات در باره شاگرد بدست آریم.

۵- باعث تقویه قوه افاده و بیان شاگردان میشود اما این مطلب را هم در صنف میتوانیم بوجه بهتری انجام دهیم.

محدودیت ها:

- ۱- برای تمام شاگردان بصورت مساویانه متضمن انصاف و عدالت بوده نمی تواند.
- ۲- ارزش پیمایش آن غیر موثر و خیلی ها محدود است.
- ۳- مداخله و یاطر فداری قصدی و غیر قصدی از طرف معلم بمقابل شاگرد.
- ۴- بدون ضرورت وقت زیاده را در بر میگیرد و این باعث مضرات دیگر میشود. در صنف که نفر زیاد است نفری آخر بشکنج و عذاب روحی مبتلا شده و تا رسیدن نوبت تمام معلومات خود را فراموش خواهند کرد و درین وقت معلم هم خیلی خسته شده و در نمره دادن بی اعتنا میشود.
- ۵- کدام ریکارد ثابت و دائمی از بیانات شاگرد باقی نمی ماند تا بروی آن نمره شاگرد سنجیده شود و در نتیجه معلم بصورت چوت انداز نمره میدهد.
- ۶- برای سنجش اشکال سوالات موقع میسر نمیشود.
- ۷- آمدن و حاضر شدن ممتحنین از خارج مخصوصاً کسانیکه بامکتب داری و مکتب شناسی سروکار ندارند و وظائف مختلف ایشان را موقع و مجال تفکر درین امور نمیدهد بی ضرورت و وسیله تشویش و پریشانی روحی شاگردان را بسارمی آورد. البته این نقیصه خاصه ذاتی امتحانات زبانی نیست بلکه بیشتر ناشی از اظهار نمایش و ظاهر داری آمر مدرسه است که می خواهد برای خود زمینه پروپا کند را فراهم سازد.
- بشرح فوق امتحانات تقریری مزایا و محدودیت های متذکره را دارا است و البته اگر دقیق شویم محدودیت ها بر مزایا چربی میکند و آنچه مزیت هم تلقی شده میتواند بوسائل دیگر و در مواقع دیگر بدست آمده میتواند پس سر نوشت امتحانات تقریری را حواله خوانندگان گرامی میسازم.

ب :- امتحانات تحریری :

امتحانانات تحریری مروجہ یگانہ وسیلہ ایست کہ در کشور ما جهت سنجش پیشرفت های تربیوی شاگردان طرف استفادہ قرار میگیرد اما در آغاز سخن باید تذکر داد کہ این واسطہء سنجش صرف بہ پیمایش معلومات حفظ شدہ و آنہم بطرز خیلی ناقص موفق میشود .

تا جائیکہ مشاہدہ شدہ در امتحانات تحریری بصورت عموم ۴ یا ۵ سوال از شاگردان پرسیدہ میشود کہ از جملہ حل یک سوال حتمی و دو سوال دیگر اختیاری است کہ از بقیہء سوال ہا انتخاب شود .

طرز سوال متحد المال و از نوعی است کہ ما محصلین تربیہ آنرا بنام نوع قدیم یا امتحانات انشائی یاد میکنیم .

محدودیت ہا : (۱) از تمام یکک مضمونی کہ در طول سال خواندہ شدہ حل سہ سوال نمایندہء تمام مضمون شدہ نمیتواند و بسا اصطلاح عام تربیہ تمثیل و نمایندگی این سوالات قلیل و محدود است .

(۲) نمرہ دادن این گونه سوالات بشدت آفاقی مشکل و ہیچوقت کماحقہ بودہ نمیتواند این نکته را علمای تربیہ بوسیلہ تجارب متعدد ثابت کردہ اند سنارچ و ایلٹ (Starch and Elliot) در ۱۹۱۲ یکک پارچہ امتحان ادبیات انگلیسی را در چندین نسخہ تہیہ کردہ بہ ۱۴۲ نفر معلم برای نمرہ دادن سپردند . نمرہ ہا از ۵۰ تا ۹۸ رسید در تجربہء دیگر یکک پارچہ ہند سہ را بہ ۱۱۵ معلم برای نمرہ دادن ارسال کرد . بہترین نمرہ ۲۸ و بلند ترین ۹۲ نمرہ بود . در تجربہء دیگر در ۱۹۳۰ یکک پارچہ را بیسک دستہء معلمین بوقفہء دو نیم ماہ در بین سپردند همان معلمین در مرتبہء دوم نسبت بہ مرتبہء اول نمرہ های متفاوت بہ همان یکک پارچہ قایل شدند حال نتیجہء همان تجارب را بہ قضایوت شمامیگذارم . نمرہ دادن باین قسم سوالات بدان ماند کہ طول میز را بایکک فیتہء را بری پیمایش کنیم .

(۳) هنگام نمره دادن معلم شاگرد خود را علی‌العموم می‌شناسد و میداند که فلان پارچه از ضیاء و فلان پارچه از کریم است. ضیاء از مدتی است طرف اعتماد معلم قرار دارد و معلم ویرا شاگرد لایق تلقی میکند. کریم را شاگرد اوسط یا پائین‌تر شناخته. اکنون در امتحان می‌بیند که کریم بفحوای گناه باشد که کودک نادران

بغلط بر هد فزند تیری

تمام سوالات را درست کرده. خدا داند این بد بخت نقل کرده باشد یا چطور خیر بهر صورت ده نمره را که حق ندارد اما شش و نیم نمره برایش کفایت میکند.

حال پارچه ضیاء را می‌بیند.

که بود کز حکیم روشن‌رای

بر نیاید درست تدبیری

تمام سوالات را غلط کرده و بمشکل مستحق نمرهء کاهیبی است. معلم با خود می‌گوید چطور است شاید مریض شده باشد -- خیر چون شاگرد لایق است و همیشه در مضمون من ده نمره برده حال بهتر است اقل هفت نمره بگیرد.

(۴) اسلوب خط، شیوه تحریر، صفائی پارچه و سلیقه و بعضی اوقات عبارت آرائی بیجا بر معلم تاثیر نموده و نمره را متغیر می‌سازد.

(۵) اکثر سوالات انشائی که بنظر من آمده است قطعاً جنبهء سوال را نداشته. معلم صرف عناوین کتاب را به حیث سوال بمتعلمین عرضه کرده. برای مثال و این مبالغه نیست در یکی از امتحانات کیمیاوی صنف ۱۲ سوال‌های تحریری حسب ذیل بود.

سوال اول: بطرول

سوال دوم: صابون

سوال سوم : پروتین ها

ازین جمله دو سوال حل شود حتمی ندارد .

(۶) علی الا کثر در سوالات انشائی کثرت ابهام و عمومیت بملاحظه

رسیده - برای مثال سوالات ذیل در مضمون تاریخی :

(۱) در باره خلافت معاویه هر چه میدانید بنویسید .

(۲) خلافت حضرت عثمان را مفصل بنویسید .

(۳) معلومات تانرا در باره غزوه خندق سر اپا نوشته کنید .

انواع این سوالات بدان مانند که از شاگردان سوال شود .

معلومات تان را در باره کائنات باد و مثال شرح دهید .

د و نقیصه اخیرا لد کرد ذات سوالات انشائی متضمن نبوده بلکه

بیشتر ناشی از بی اعتنائی و سهل انگاری معلم است . روی هم رفته سوالات

انشائی مخصوصاً که توسط معلمین ما تهیه میشود متقاضی حفظ کردن طوطی

و اراست اگر بخیر اھیم طلاب بتفکر تحریک شوند بهتر است طرز سوالات

خود را تغییر بدھیم .

مزایای امتحانات انشائی : ساختن و عرضه کردن آن وقت کم بکار دارد .

(۲) هرگاه در ساختن سوالات انشائی دقت و اھتمام به خرج رود اکثر نقیصه های آن

مخصوصاً نقیصه های (۷/۶/۵) از بین میرود و در چنین حالات برای مقایسه

تنقید انتخاب ارائه قسمت های مطلوب مضمون ، تلخیص مطالب مضمون

ممد واقع شده و اذهان شاگردان را به تفکر استدلال و قضاوت دعوت میکند

در تربیه شاگردان همچو نسکات نسبت به حفظ کردن طوطی و ارا مضمون

بیشتر مهم و اداری ارزش است .

(۳) امتحانات انشائی در همه مضامین مدرسه با استثنای ریاضی - حسن خط -

قرائت رسم مورد استعمال قرار گرفته میتواند از بیانات فوق چنین نتیجه

میگیریم که امتحانات انشائی بالذات بد نبوده و باوصف آنکه نمره دادن آن

خیالی از اشکال نیست با هم در اثر دقت و توجه میشود این سوالات را اصلاح و بهتر ساخت در مورد امتحانات بحیث عموم این نکته را باید بیاد داشت (نکته فوق العاده مهمی است) که از لحاظ روان شناسی ماهیت و چگونگی امتحان نقش کردار و رفتار شاگردان را تعیین می نماید معنی این نکته این است که فعلاً چون ماهیت امتحانات مربوط به وجه تنها و تنها بر حافظه میخانیکی اتکاء دارد و از شاگردان تنها تولید لفظ بلفظ مضامین مطالبه میشود. بنابراین در امتحان اخیر مضامین تنها به حفظ کردن طوطی وار تشبیه می نمایند و علی الاکثر تاجا ئیکه من مشاهده نموده ام مطالبه مضامین بمنظور کسایاب شدن در امتحان است نه برای کدام منظور دیگر. درین شک نیست که یکعده شاگردان در یک صنف بصورت ضمنی در استعدادهای دیگری سوای حافظه میخانیکی انکشاف حاصل مینمایند: اما متأسفانه فیصدی این تعداد در یک صنف بسیار کم است اگر غلط حدس زده نباشم از ۵٪ در یک صنف متجاوز نخواهد بود.

برای اصلاح امتحانات انشائی مطالعات مزید لازم است فعلاً پاره از نکات مهم را که به صورت آلی بخاطر من خطور میکند برای مزید معلومات خوانندگان گرامی تقدیم میدارم:

(۱) نخست از همه بایست سوال به شکل سوال درآورده شود و طوری ترتیب یابد که ذهن شاگرد را بتفکر دعوت نماید نه اینکه سوال شکل سوال را نداشته و صرف برای آزمایش حافظه میخانیکی شاگرد طرح شده باشد.

(۲) سوالات به عوض اینکه سه سوال کلان و عمومی باشد بهتر است از چندین سوال کوچکتر متشکل بوده و عناصرو مطالب مشخصی را از شاگرد مطالبه نماید. تا بدین صورت حتی الامکان قسمت های بیشتر مضمون درس را احتواء نموده بتواند مسئله چانس و تصادف را تاجا ئیکه امکان داشته باشد تقلیل دهد.

(۳) برای اینکه تمام شاگردان بکنوع مسابقه راطی کرده باشند و برای

مقایسه آنها اساسی وجود داشته باشد بهتر است از سوال های اختیاری صرف نظر شود. چه در صورت سوالات اختیاری شاگردان مختلف سوالات مختلفی را حل خواهند نمود.

(۴) پیش از اینکه سوال هابه شاگردان عرضه میشود معلم باید بنزد خود فیصله کرده باشد که کدام عنا صر مشخصی را در سوالات خود از شاگردان مطالبه دارد و هنگام پارچه خواندن این عنا صر مشخصه را در پارچه جستجو کرده و با اساس وجود یا عدم عنا صر مذکور پارچه را نمره دهد.

درین زمینه یک نکته مهم دیگر باید فراموش نشود که در کشور ما با امتحانات یکنوع اهمیت بی لزومی را قابل گردیده اند که طلاب امتحان را بلای آسمانی تصور میکنند و بی جهت آ مدن امتحان بر خوف و واهمه شان می افزاید. در موسم امتحان اولیای امور مدرسه و اعضای وزارت معارف تمام آوسائرو ظائف خود را ترك کرده همه مصروف و متوجه امتحانات میشوند. ممتحنین و مفتشین از وزارت معارف برای امتحان می آیند و یک هی هی و هنگامه بزرگی برپا و هیاهوی بیفائده و بی لزوم است تصور کنید که از ۲۰ عقر ب تا اول قوس دغدغه امتحانات دوام دارد. بمقابل این همه در یک یونیورسیتی بزرگ مثلاً یونیورسیتی الینای که پیش از ۱۵ هزار متعلم دارد و بصددها مضمون در آن تدریس میشود امتحانات نهائی پیش از ۴ روز دوام نمیکند.

یک علت مهمی که باعث ایجاد این همه رسمیات شده عدم اعتبار و اعتماد بر معلمین است که با نمره ها دست بازی نکنند. نمیدانم این کیفیت تا کدام اندازه صادق است اما اگر بخواهیم ترقی و پیشرفت شاگردان را از یک صنف به صنف دیگر سنجش بنمائیم بعقیده من بگانه چاره آن انکشاف آزمایشات موفقیت معیاری (Standardized Achievement Tests) است که ممکنات آن بایستی بوزارت معارف پیشنهاد شود.

(۲) تفتیش های تدریسی: دومین وسیله سنجش در کشور ما تفتیش های

تدریسی است که ذریعهء مفتشین و زارت معارف و اوقاف و لایات انجام می‌یابد از نقطهء نظر علم سنجش این طریقه نیز خیای بسیط و ابتدائی است و عناصر مهمهء سنجش را فاقد می‌باشد البته باید تذکر دهیم که مطلب من در اینجا خورده گیری بمفتشین محترم نیست. ایشان تا جائیکه نیرو و استعداد علمی شان اجازه میدهد کار خود را انجام میدهند از لحاظ علم و وظیفه، خود میدانم که بگویم و سایل و تخنیک را که بکار می‌برند ناقص بسیط و غیر موثر است تا جائیکه معلومات دارم تخنیک مذکور قرار ذیل است.

۱- انتخاب ۴ یا ۵ نفر از یک صنف

۲- عملی ساختن یک امتحان تحریری بالای شاگردان منتخبه.

۳- نمره دادن پارچه شا و گرفتن اوسط

۴- مشاهدهء معلم در جریان یک درس و تعیین یک نمره تقریبی.

۵- آمیختن نمره ۳ و ۴ و گرفتن اوسط هر دو نمره حاصله نمرهء موفقیت

معلم تلقی میشود محدودیت های این سیستم.

(۱) سوالاتی که داده میشود از نوع سوالاتی است که محدودیت های آن در فرق ذکر شده.

(۲) انتخاب چرت انداز ۴-۵ نفر از تمام صنف مسئلهء موفقیت معلم را موقوف بچانس میسازد.

(۳) سوالات تحریری که به عمل می‌آید صرف حافظهء طلاب را آزمایش میکند سائر محصورات تربیوی را آشکار ساخته نمیتواند.

(۴) بتدریج مفتش کدام معیار مشخص و ثابت وجود ندارد که با ساس آن مقایسه بین مضامین مختلفه شده بتواند. از لحاظ سهولت ذاتی مضمون

امکان دارد معلم جغرافیه قرار سنجش فرق نسبت بمعلم فزیک موفق تر برآید.

(۵) اغلباً چون مفتشین سوالات خود را در همان وقت تفتیش تهیه کرده

عرضه میدارند خصوصیت سوالات مرتبه مسئله چانس و تصادف را از یک

صنف به صنف دیگر و از یک مضمون به مضمون دیگر و بالا آخره از یک مکتب به مکتب دیگر متفاوت میسازد.

درین مورد باید تذکر بدیم که یکی از مقاصد عمده هدف - تیش سنجش پیشرفت‌های تربیوی مدرسه است و سنجیدن پیشرفت‌های مذکور باین قدر سادگی و با چنین وسایط بسیط قابل اطمینان بوده نمیتواند بنظریه من انکشاف دادن آزمایشات و موفقیت معیاری (Standardized Achievement Tests) درین راه نیز امکان دارد مفید واقع شود. و البته این هم محتاج مطالعات و تحقیقات مزید است.

(۳) از راه مشاهده‌های ضمنی طلاب - در اوقات درس از طرف معلم و یا خارج درس توسط معلم، سر معلم و غیره - از این قسم مشاهدات عموماً کدام ریکارد، شبتی باقی نممانده و منتها در صنف هماغ معلم و یا سر معلم و یا اولیای مکتب خاصه از آن ثبت می‌ماند و احیاناً در اخیر سال تعلیمی یا هنگام تمد و بین سوانح بصورت بسیار مختصر و مجمل بکارت سوانح انتقال می‌یابد. هرگاه پاره‌های تخنیک‌های عملی تر از قبیل مصاحبه و یا امثال آن با مشاهدات ضم گردد نتایج بهتر بدست خواهد آمد و آن هم البته در صورتی که ریکارد های مسلسل (Cumulative Records) ازین سنجش ها تهیه گردد تا رهنمائی تد ریس توافق شاگردان در پر تواین ریکارد ها امکان پذیر شده بتواند.

نهایت پیمایشان آفاقی - هنگامیکه کفایت و یا عدم کفایت امتحانات انشائی مورد باز پرس و انتقاد قرار یافت علمای تربیه سعی کردند و سالی پیدا نماید که بتوانند محصولات تربیوی را بصورت آفاقی (Objective) پیمایش نمایند. در نتیجه اقسام و انواع (Test) ها بوجود آمد. ذکر نمودن و بحث کردن در اطراف تست‌های مختلف از لحاظ موارد و مقاصد استعمال از لحاظ شکل و صورت آنها وقت زیاد و چندین کسانفرانس دیگر ایجاب میکند. درینجا بصورت مختصر انواع عمده تست‌ها را که معلمین میتوانند در صنف خود مورد استعمال قرار دهند از نظر میگذرانیم.

اول تکمیل جملات: درین قسم سوالات بعضاً یک جمله و بعضاً یک پراگراف داده میشود که در آنها یک یا چند جای مهم سفید گذاشته و توسط یک لفظ یا چند لفظ جمله یا جملات تکمیل میگردد و وظیفه شاگردان است که بتخاطر بسیط جاهای سفید را پر و سوالات را حل کنند.

امثله از یک مجله:

۱- در ۱۷۶۱ احمدشاه درانی ..... قوای ..... را شکست داد

۲- شاه شجاع در ..... در نزدیکی ..... بقتل رسید.

۳- شاه محمود ..... بر ایران حاکمیت داشت.

مثال از پراگراف:

در قدیم مردم نیچیه پراغرض قلم استعمال میکردند سرکردن این قسم قلم ها مهارت مخصوصی بکار داشت و هر کس مطابق ذوق خود در نوشتن آنرا سر مینمود. محصلین همیشه در صد آن بودند که پره های مناسب از فیل مرغ، قو، مرغابی، قاز و دیگر پرندگان بدست آورند بهترین ..... از نیچیه پراغرض بدست می آمد و برای ..... عمومی خیلی خوب بود امامعلمین مدارس قلم های را که از ..... قو ساخته میشد ترجیح میدادند زیرا این ..... را با آسانی بالای گوش خود میتوانستند بگذارند.

دوم پاسخ متبادله: درین قسمت سوالات برای هر سوال دو جواب ممکن

است شاگرد باید جواب مناسب را انتخاب و قرار هدایات نشانی کند عادی ترین نوع این سوال سوالات خطا و صواب است در بعض حالات هر دو جواب صواب است اما یکی از آنها اصواب است و شاگرد باید جواب اصواب را نشان دهد.

امثله:

پهلوی جملات صحیح و پهلوی جملات غلط بگذارید

۱- هر زاویه حاده نسبت به زاویه مکمل خود بزرگتر میباشد.

- ۲- هر گاه نقطه وسطی اضلاع یک مثلث مساوی اضلاع را وصل کنیم یک مثلث مساوی الساقین بدست خواهد آمد.
- ۳- هر گاه دو زاویه چهار ضلعی با هم متمم باشند دو زاویه دیگر آن با هم مکمل خواهند بود.
- سوم انتخاب از متعدد : درین قسم سوالات برای یک سوال چند جواب می آرند و متعلم باید جواب صحیح را انتخاب نماید.
- امثله :

- ۱- لغزشیکه یا حرکت قشر زمین به حیث
الف طوفان-ب-سیلاب-ج-زلزله-د-رعد حسن می شود.
- ۲- فشار داخلی زمین بعضی اوقات از راه
الف دریا-ب-آتش فشانها-ج-طوفانها-د-یخبندانها تخفیف می یابد.
- ۳- سطح زمین از بدو پیدایش آن.
الف-هیچ تغییر نکرده-ب-بسیار کم تغییر کرده-ج-بسیار زیاد تغییر کرده
- ۴- سردادن : درین سوالات دو ستون مواد عرضه می شود . یک ستون نمره زده شده و ستون دیگر جای نمرات سفید گذاشته شده شاگرد مکلف است مواد ستون اول را با ستون دوم سر دهد مثال :
- در ستون طرف راست نتایج و در ستون طرف چپ شرایط درج است نتایج نمره زده شده و شرایطی-در ستون شرایط بمقابل هر دسته شرایط نمره نتیجه را داخل سازید که آن نتیجه در اثر شرایط مذکور ثابت گردیده باشد.

شرایط

نتایج

۱- زوایای مساوی اند	( ) هر گاه دو ضلع مقابل مساوی و موازی اند
۲- مثلث های عینی اند	( ) هر گاه بالای یک خط عمود باشند
۳- مثلث ها مشابه اند	( ) هر گاه اضلاع متناسب باشند
۴- خط ها بر هم عمود اند	( ) هر گاه قوس های مساوی دارند

- ۵- خطوط موازی اند ( ) هرگاه ضلع، زاویه، ضلع با ضلع، زاویه و ضلع دیگر علی‌الترتیب مساوی باشد
- ۶- چهار ضلعی متوازی الاضلاع است ( ) هرگاه متوازی الاضلاع‌های اند که قاعده و ارتفاع شان مساوی است
- ۷- متوازی الاضلاع مستطیل است ( ) هرگاه زوایای مرکزی شان با هم مساوی است
- ۸- در یک دایره یا در دو دایره مساوی ( ) اگر از نقطه تماس بر شعاع مماسی و ترها با هم مساوی اند. رسم کنیم

۹- مساحت کثیرالاضلاعها مساوی است ( ) اگر یک زاویه زاویه قائمه است این بود اقسام عمده سوالات آفاقی. ازین اقسام - انواع دیگر با تغییرات جزئی منشعب شده که ذکر آنها دامنه سخن را دراز میسازد. برای آشنائی حضار با تست‌های آفاقی به همین امثله قناعت کرده مسئله مزیت و محدودیت های آنرا زیر بحث میگیریم.

مزیت‌ها :

- ۱- در جهت توزیع این قسم سوالات وسیع بوده و بر روی تمام مواد درسی داده شده پهن شده میتواند.
- (۲) آفاقیت در نمره دادن و این بزرگترین و مهمترین خصوصیت آن است.
- (۳) صرفه جوئی در وقت از نقطه نظر شاگردان که در وقت کم تعداد زیاد سوالات حل میگردد.
- (۴) صرفه جوئی در وقت از نقطه نظر معلم که در نمره دادن وقت کم صرف میشود یعنی بواسطه ترتیب و تهیه به پارچه ها زود - زود نمره داده شده میتواند.
- (۵) شاگرد ها جواب ها را یاد دارد و یاد را بوسیله عبارت آرائی و لفاظی نمیتواند خود را تیر کند. و عیب خود را از نظر معلم پنهان سازد.

محدودیت ها: (۱) برای تنظیم فکر و اظهار مطالب ظویل و مباهات دامنه دار فرصت نمیدهد. این تنقید تا اندازه درست است اما نه کاملاً زیرا تاریخ نشان نمیدهد که در امتحانات انشائی کدام شاگرد پارچه نوشته باشد که شاعر علمی یا ادبی باشد.

(۲) جواب دادن بیشتر متکی به حافظه است - اما ازین لحاظ در امتحانات انشائی وضعیت بدتر است.

(۳) قیاس و گمان در جواب دادن بیشتر دخیل واقع میشود.

(۴) در تهیه کردن آن برای معلم زحمت و وقت زیاد لازم است. اما سهولت در نمره دادن این نقیصه را تا اندازه تلافی میکند.

(۵) در تهیه آن تسهیلات و تجهیزات طباعتی لازم است و ازین لحاظ قدری گران تمام میشود. آزمایشات آفاقی از یک لحاظ دیگر بد و نوع تقسیم شده اند. یکی آزمایشات عادی که توسط معلمین تهیه و در صنف درسی حسب ازوم تطبیق میشوند.

نوع دوم آزمایشات معیاری است. آزمایشات معیاری از طرف متخصصین مضامین و متخصصین تست تهیه میگردد و تا اندازه امکان تصفیه و تنقیح گردیده و سپس بواسطه تطبیقات تجربی ناهای آن (Norms) (معیارات آن) تعیین میگردد. آزمایشات معیاری برای استفاده وسیع و عمومی - جهت تفتیش های تربیوی و تعیین سویه عمومی مکتب بکار برده شده نمیتواند این آزمایشات مشتمل از یک سلسله سوالات متعدد است که جواب آنها بواسطه یک پاسخ کوتاه از قبیل خط کشیدن یا نوشتن - یک لفظ و یا دایره بدور انظی کشیدن صورت میگیرد - دادن نمره باین سوالات را هر کس اجراء کرده میتواند اما تعبیر و استخراج نتایج از آن متقاضی عملیات پیچیده احصائییه وی است که درین مختصر ذکر آن نگنجد. این آزمایشات را با النوبه به سه دسته تقسیم کرده میتوانیم.

دسته اول امتحانات موفقیت تربیوی (معیاری).

امتحانات ذکا و استعداد های خاص.

دسته سوم آزمایشات شخصیت - اگر چه هر سه دسته آزمایشات مذکور در تعلیم و تربیه نقش بزرگی بازی میکند اما از همه بیشتر آزمایشات موفقیت تربیوی نقش بارز دارد.

برای هر مضمون جدا گانه ترتیب یافته و پس از تعیین معیار برای تطبیق آماده میباشد.

برای مقایسه مکاتب و برای تعیین سویه درسی طلاب فوق العاده مفید است و من سفارش می‌نمایم که ممکنات تهیه و تطبیق این قسم آزمایشات مورد تدقیق و مطالعه قرار گیرد.

اکنون که به شرح فوق نهضت های آزمایش و پیمایش را در ساحه تربیه بصورت مختصر گذارش داده مزایا و محدودیت های امتحانات انشائی و آفاقی را شمردیم بر میگردیم بمسئله سنجش قرار یکه قبلاً متذکر شدیم مفهوم سنجش نسبت به آزمایش و پیمایش وسیع تر بوده و در حقیقت آزمایش و پیمایش از وسائط و ادوات سنجش تلقی میشود. آزمایشات که بذکر آنها پرداخته شد از انواعی اند که صرف پیشرفت شاگردان را در مضامین درسی معلوم نموده میتوانند، ما باید فراموش ننمائیم که هدف های تعلیم و تربیه تنها به فرا گرفتن مضامین درسی منحصر نیست، آیا امکان دارد سوای پیشرفت طلاب در مضامین درسی سایر محصورات و ثمره های تربیوی را سنجش و پیمایش نمائیم؟ علمای امر و زی تربیوی معتقد اند که چنین امری را میتوانیم از قوه بفعل آریم یکی از مربیون معروف امریکا بنام رالف تایار که اینجانب افتخار شاگردی وی را داشتم برای سنجش نتایج و پیشرفت های تربیوی چنین تجویز نموده است.

- (۱) تعیین و تشخیص هدف های مضمون .
  - (۲) تعریف هدف ها با اساس کردار و روش شاگردان .
  - (۳) جمع آوری و تدوین زمینه های که در آنها کردار شاگردان وجود
یابا عدم هر یک از هدف ها را آشکار کرده میتوانند .
  - (۴) ارائه و عرضه نمودن این زمینه ها به شاگردان .
  - (۵) سنجش پاسخ و عکس العمل شاگرد در پرتو هر هدف .
  - (۶) تعیین آفاقیت سنجش .
  - (۷) اصلاح آفاقیت حسب لزوم .
  - (۸) تعیین و شوق و اعتبار سنجش .
  - (۹) اصلاح و ثوق و اعتبار حسب ضرورت .
  - (۱۰) انکشاف میتود های عملی تربیمایش حسب لزوم .
- ایضاح و تفصیل فارمول فوق که ما را باصل و وظیفه و کار سنجش داخل
میسازد وقت زیاد بکار دارد و فعلاً از احاطه این کافه رانس خارج است
و بنا بر آن در اینجا صرف به آن اشاره گردید و بس .
- سنجش پیشرفت شاگردان در امور تربیوی جزء مهم پروگرام تربیوی
باشد و تدقیق شود و در آن صورت سنجش باید با اصول بهتر
و با وسایط خوبتر و بطرز سیستماتیک صورت یگیرد . هرگاه در سیستم معارف
یک پروگرام جامع سنجش بکار می افتد این فایده مقاصد و هدف های ذیل را از آن
متوقع بوده میتوانیم .
- (۱) معلوم نمودن موثریت پروگرام تربیوی و تشخیص نواقص آن .
  - (۲) تشخیص نواقص اصول تدریس و اصلاح آن حسب ضرورت .
  - (۳) تهیه معلومات و حقایق برای رهنمائی موثر شاگردان و آن در صورتی
شده میتواند که پروگرام سنجش وسیع بوده نقاط ضعیف و قوی شاگردان را تعیین
مینماید تا معلوم شده بتواند که در کدام موارد و نقاط یکنفر شاگرد محتاج رهنمائی
و ارشاد است .

(۴) تهیه مصدقیت روحیانی برای اولیای امور مکتب و برای شاگردان و هم برای جمعیت تا از مساعی خود مطمئن بوده و یقین حاصل نمایند که مساعی ایشان نتایج مطلوب و مفید را به بار آورده است.

(۵) مقایسه سویه های تربیوی در مکاتب مختلف تا معلوم شده بتواند که کدام مکتب در تصدی تربیوی موفق و کدام درین امر عقب مانده.

(۶) مقایسه سویه تربیوی بر وی سالهای مختلف تا معلوم شده بتواند که معارف بحیث عموم پیشرفت کرده یا عقب مانده است!

این بود بصورت بسیار مختصر موضوع سنجش پیشرفتهای تربیوی. ما معلمین و مربیون تصمیم گرفته ایم که سیستم معارف خود را از راه علم و معرفت اصلاح بنمائیم تا همدوش آن وضع اقتصادی و اجتماعی و طن بگراید. درین هدف از همه گونه وسایل و امکاناتی که بدسترس مآقرار گرفته بتواند استفاده خواهیم نمود. یکی از وسائل اصلاح و پیشرفت هماهنگی سنجش پیشرفتهای تربیوی شاگردان است که اینجانب خواستم در طی این کنفرانس اهمیت و ارزش آنرا در ساحت تربیه بشما ایضاً نمایم.

پروگرام سنجش را در اصلاح معارف بدو سویه انجام داده میتوانیم - یکی بر سویه خصوصی توسط خود مکاتب بدین معنی که کارکنانی یک مکتب در سنجش پیشرفت های تربیوی شاگردان خود دست و آستین برزنند - ثانیاً بر سویه عمومی از طرف وزارت معارف. انجام این مطلب به هر دو سویه متقاضی آن است که نخست وسایط و ادوات پیمایشی تهیه گردد. تهیه این وسایط بنوبه خود متقاضی آن است که کمیسیون های مشخص درین راه به تحقیق و مطالعات پردازند و بعداً به ساختن آلات پیمایشی اقدام نمایند. مسئله - ۴ سنجش پیشرفتهای تربیوی به عقیده من یک کار بسیار بزرگی است و شما تصور نکنید که محض به شنیدن این کنفرانس شما میتوانید بکار سنجش اقدام نمائید

بعقیده من محض برای اینکه حضرات معلمین و مربیون درین راه موافقت درست پیدا کنند دائر ساختن یک ورکشاپ مستقل و علیحده را ایجاب میکند زیرا هر گرام سنجش یک تصدی متعاون است و تنها با اصول متعاون میتوان درین راه پیشرفت کرد.

در پایان کلام باید تذکر بدهم که مطلب من از ایراد این کافرانس دو چیز بوده است.

(۱) متوجه ساختن اذهان معلمین و مربیون بوسایل و امکانات پیمایش و سنجش در ساحت تربیه.

(۲) تحریر یک معلمین و منتشین و با لخصوص معلمین و منتشین ابتدائی که در صد تحقیق و مطالعه طرق و تکنیک های سنجش و پیمایش برآیند و امکانات این امر را در مکاتب مربوطه / و در مضامین مربوطه خود سراغ بنمایند. فعلاً هر گاه این دو مطلب بسیط برآورده شود من اطمینان حاصل خواهم کرد که در سخن رانی امروز وقت خود را بیهوده صرف نکرده ام.

جمیعت ائمه اذان پوهنځی ادبیات درسال ۱۳۳۲

استاد ملک الشعراء (بیتاب)

غزل

هیچ دزدی بترا ز کلفت نهجوری نیست
 سر بسر عشق نشاط است اگر دوری نیست
 خواستم بیشتر از پیش ز چشمش نظری
 غمز هاش گفت که در بودجه منظوری نیست
 گاه خط است و گاهی حال و گاهی زلف رئیس
 دولت حسن مگوید و ات جمهوری نیست
 مقصد مست نظر باز همین دخت رزا است
 باده بر لب نگذارد اگر انگوری نیست
 از پس بوسه تبسم از لبش میخوام
 آه از آن نعمت شیرین که سرش شوری نیست
 یار من در صف خوبان ز همه ممتاز است
 بچمن هیچ گلی به زگل سوری نیست
 شب مهتاب نگو مصحف رویش خوانم
 شکر در دیوانه من علت کم فوری نیست
 دم زهم چشمی چشم تو اگر ز دنگس
 پیش از باب نظر جزا اثر کوری نیست
 گرفتارم عمل نیک چو زاهد چه زیان
 کما رها جمله بفضل است بزم دوری نیست
 می شنیدم کنه مر یض متمول میگفت
 نعمتی خوب تر از نعمت جانجوری نیست
 نهی گوش بفریاد و فغان بیتاب
 خود بگو چیست؟ که مغروری و سرزوری نیست

بناغنی: جابوید

تاریخ و کیفیت تطور سجع

در زبان عربی و فارسی

سجع بالفتح آواز طیور خوش آواز و از من بابل و قمری را گویند (۱) و در اصطلاح عبارت از دو کلامه آخر دو فقره است که بایکدیگر متناسب و متوافق باشد و سجع بر سه قسم است متوازی مطرف و متوازن (۲)

(۱) سجع متوازی آنست که الفاظ آخر دو جمله هم در وزن و هم در حرف آخر یکی باشد مانند «آخر دمناء هر چه گوید پسندیده گوید و راه راستی پوید» که ذکر کلامه گوید در آخر جمله اول و پوید در جمله دوم را سجع متوازی گویند چرا که در وزن و حروف آخر برابر است ازین قبیل است:

(۱) «هر چه نباید دل بستگی را نشاید» در عربی مانند: فیها سرر مرفوعة و اکواب موضوعه (۳)

(۲) سجع مطرف: آنست که الفاظ در حرف آخر (روی) یکی باشد نه در وزن مانند:

«دوستی را که بعسری فرا چنگ آزند نشاید که بیکدم بیازارند» که کلمات آزند و بیازارند در حرف آخر یکی است و ازین قبیل است: «زاهدی را دیدم در بروی خود از اغیار بسته و در گوشه فراغت نشسته»

در عربی مانند: مالکم لایرجون وقارا وقد خلقکم اطواراً

(۳) سجع متوازن (یا مرصع): آنست که تنها در وزن یکی باشد نه در حرف آخر مانند:

(۱) غیاث اللغات (۲) عام بدیع تالیف ملک الشعراء حضرت استاد بیتاب

(۳) درر الادب تالیف حسام العلماء آق اولی

«فلان دارای طبع کریم و عزم متین است» در عربی مانند : هو بطبع الاسجاع
بجواهر لفظه و بقرع الاسماع بزواجرو عظه .

تاریخ مجمع در زبان عربی بدوره پیش از اسلام میرسد و آنهم در آثار یکه به
کاهنان (۱) نسبت میدهند گو اینکه عده از محققان وجود هرگونه اثر منشوری را در
زبان عربی پیش از اسلام انکار میکنند و معتقد اند آنچه از آثار منشور که در
کتاب عرب بعد از اسلام باین دوره نسبت داده شده است سراسر مجعول است
(۲) اما دسته دیگر را عقیده بدین است که تسمیه این دوره بدوره
جاهلیت تسمیه ایست دینی زیرا عرب پیش از اسلام هم شعر داشته است هم اثر
و هم بلاغت و هم کتب مآوونی در نحو و قوانین زبان و برای اثبات این مدعا نزول
قرآن مجید را مثال میآورند بدین معنی که مراحل از بلاغت و فصاحت که
قرآن کریم مثل اعلی و کامل آنست در بین عربها معمول بوده است و گرنه
قرآن شریف نمیتوانست مدعی فصاحت و بلاغنی شود که در جاتی از آن در بین
عربها شناخته نشده بود. اصولاً قرآن مجید دارای سه قسمت متمایز است :

(۱) از کاهنان عرب معروفترین آنها حاذی جهنیه ، رشیق ، سطیح ،
عزی سامه ، و از خطیبان معروف آنها قیس بن ساعده آبادی است .

مشهورترین خطبای جاهلیت و موحد بقول بر مذهب نصاری بود گویند
اول کسی است که بر بلندای خطبه خواند و لفظ «اما بعد» را در خطا به آورد
و هنگام سخن رانی بر عصا و شمشیر تکیه کرد و حضرت پیغمبر صلی الله علیه و سلم
در جوانی در بازار عکاظه خطابه او را شنیده بود و از او یاد میکردند و میفرمودند
سخن او مرا خوش آمد و قسمتی از خطابه ای که در آنوقت ایراد کرده اینست :

ایها الناس اسمعوا و اعوا ، فاذا وعیتم فانتفعوا انه من عاشر مات و من مات
فمات و کمل ما هو آت آت ان فی السماء لخیراً و ان فی الارض لعبراً ....

(۲) رجوع شود به ادب الجاهلی تألیف استاد طه حسین و مقدمه «الشرقی

قرن رابع» تألیف احمد زکی مبارک .

الف - قسمت آیات مکی قدیم .

ب - قسمت آیات مکی موءخر .

ج - : قسمت آیات مدنی .

اگر قدیمترین آیات نازل شده بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و سلم را با آثار یکه به پیش از اسلام نسبت میدهند مقایسه کنیم ممکن است تا حدی صدق ادعای مابین اثبات برسد زیرا مختصات نثر دوره جاهلی عبارت است از : کوتاهی قطعات ، سجعهای مشکل ، لغات دشوار و دور از ذهن که بعد صادر نثر عربی تحت تأثیر اسلوب آیات مدنی از بین رفته است ، شروع شدن قطعات با « اذای » شرطیه و « واو » قسم و قسمهای شدید و سنگین ، کمال ایجاز و اتساق قرائن ، غموض و ابهام معنی پاره ازین مختصات را با توجه بالا ینکه از حیث فصاحت و بلاغت در مرتبه پایین قری قرآن رگر فته است در اسلوب آیات مکی می بینیم .

در آیات مکی گذشته ازین مختصات باید جنبه خطابی و حماسی ، وعد و وعید ، و تهدید را نیز در نظر داشت زیرا این آیات متبرکه که در ابتدای دعوت اسلام بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و سلم نازل شده و حالت رسول کریم صلی الله علیه و سلم در آن دوره حالت کسی بود که بیشتر به وعد و وعید حماسه و تهدید برای پیش بردن مقصود می پرداخت شاید همین علت هم بود که با توجه بشباهتی که بین این دو اسلوب موجود بود عوام مردم نسبت کهنانیت به پیغمبر اسلام صلی الله علیه و سلم میدادند و نیز شاید به همین علت بود که آن حضرت در آیات شریفه واحادیث منیف مکرر این نسبت را از خود دفع میکردند و هم به همین جهت بود که بعدها در کتب بیان و بلاغت سجع قرآن کریم را فواصل نام نهادند و بعضی اصولاً سجع را از قرآن مجید نفی کردند . چنانچه قاضی ابوبکر باقلانی در کتاب دلائل الاعجاز بهمین طریق رفته است و بعضی دیگر مانند عسکری در کتاب « الصناعتین » کوشیده اند تا سبک سجع قرآن مجید را از سبک سجع کهنان بطرق مختلف امتیاز بخشند ، دلیل دیگر برای این نکته که این قبیل آثار پیش

از اسلام در بین عربها معمول بود آنست که بسیاری از این روایات و آثار در کتبی نقل شده است امروز روایت آنها مورد اشکال نیست و بعنوان ثقه شناخته شده بعد از نزول آیات مدنی اسلوب جدیدی بوجود می آید که بعد ها در قرن اول این اسلوب مورد تقلید نویسندگان و خطبای عرب قرار میگیرد در اسلوب آیات مدنی آیات طویل تر است و سجع و توازن جز بندرت یافته نمیشود معانی آیات معمولاً در موضوعات شرعی، اخلاقی و مدنی و امثال آنست و جنبه وعد و وعید، تهدید و خطابی و حماسی چنانکه در آیات مکی بملاحظه می پیوند در این آیات دیده نمیشود. اسلوب آیات مدنی یک قرن تمام در زبان عربی پیروی میشود. از اوایل قرن دوم با ترجمه باین اسلوب روش جدیدی در نشر عربی پدید می آید که آغاز تحول عظیمی بشمار میرود که در رأس سلسله جنبانان این تحول ابو غالب عبدالحمید بن یحیی بن سعید متوفی ۱۳۲ هـ انبار افغانستان (۱) (۱۲۷-۱۳۲) کاتب مروان چهارم آخرین خلیفه اموی و عبداللہ بن مقفع مستوفی ۱۴۵ مترجم معروف قرار دارند. اینکه میگویند: بدئت الکتابہ بعبد الحمید و ختمت بآبن العمید (۲) اشارت بآغاز این تحول در نشر عربی است. امروز

- (۱) عبدالحمید کاتب اصلاً از انبار افغانستان یعنی سرپل مزارشریف است رجوع شود بآبن خلکان ص ۳۳۳ ج ۱
- (۲) ابوالفضل محمد بن عمید قمی متوفی ۳۶۰ از فضلا و نویسندگان معروف قرن چهارم است و مدت ۳۲ سال شغل وزارت آل بویه را داشت در کلیه علوم مخصوصاً در لغت و علوم فلسفی و ریاضی متبحر بود. اما آنچه بدان معروف شده کتابت رسائل است که در عصر خود نظیرند داشت و او را جاحظ ثانی گفته اند رسائل ابن العمید تنها بسجع و محاسن لفظی آراسته نیست بلکه از حیث معنی هم در درجه اول قرار گرفته و کلیه تصنیفات لفظی آن ببدیهه خاطر انشاء شده و بتقریر معنی ضروری نرسانیده است ولی اشعار وی بپایه رسائل او نمیرسد. مقدار مختصری از رسائل و اشعار او در جزو سر مئیمه لدمر ثعالبی ضبط است، (تاریخ ادبیات فروزانفر ص ۳۱)

در اکثر کتب عرب ازین تحول عظیم یاد شده و محققان عقیده دارند که اسلوب جدید در زبان عربی که با عبد الحمید بن یحیی آغاز شده است تحت تاثیر اسلوب پهلوی بوده بدین ترتیب بنیان نثر فنی عربی را نثر پهلوی گذارده است. چنانچه ابو منصور عبد الملک بن محمد ثعالبی متوفی ۴۲۹ در کتاب «یتیمه الدهرفی محاسن اهل العصر» مثل معروف با لارا نقل کرده و کذا در کتب ادب و بلاغت عربی از قدیمترین زمان نیده میشد که همواره از عبد الحمید کاتب با عناوین «گشاینده گره بلاغت» یا «استوار کنندۀ بنیان بلاغت» و یا «سهل کننده طریق بلاغت» و امثال آن نام میبرد. حتی میتوان گفت مقدمات این تغییر سبک که بعد از عبد الحمید بعنوان فرد شاخص آن شناخته شده قبلاً توسط سالم مولای هشام بن عبد الملک و پسر او جبلة بن سالم مترجمین معروف پهلوی به عربی فراهم آمده بود. چون در مکاتیب و رسایل دیوانی پهلوی همیشه طبقه اطناب بود. اولاً «مکتوب ببارکان مختلف به نسبت موضوع تقسیم میشده ثانیاً در مکاتیب، نعوت، و عناوین والقباب و ادعیه متناسب با کاتب و مکتوب الیه بدرجات مختلف وجود داشت ثالثاً مکاتیب درین دوره در انواع و اقسام مختلف از قبیل منشور عهد نامه، سوگند نامه، سلطانیات (۱) و اخوانیات و غیره تفنن کرده است بیهقی (۲) در کتاب (المحاسن و المساوی) مینویسد: پس از آنکه خسرو و پرویز بر بهرام چر بین ظفر یافت برای ترتیب دادن فتحنامه ای بدبیران خود مراجعه کرد هر یک از دبیران نسخه فتحنامه ای ترتیب دادند او هیچیک از آنها را نپسندید تا آنکه یکی از دبیران فتحنامه ای با مقدمه متناسب و صنعت براءت استهلال ترتیب داد بر او عرضه داشت

(۱) سلطانیات: عبارت از نامه هائیکه که سلاطین بیکدیگر مینوشتند

و مراد از اخوانیات نامه های دوستانه است.

(۲) ابراهیم بن محمد بیهقی از اعلام علمای اواخر قرن چهارم است.

و به پسندید و امر کرد که بهمین ترتیب فتحنامه بر لایات فرستاده شود.
 باین ترتیب مقدمات برای مکاتیب و تقسیم مکتوب بارکان مختلف دلیل
 روشن اطناب است گذشته این ترجمه بسیاری از نعوت و عنایا وین پهلوی
 در کتب عربی از قبیل عیون الاخبار (۱) ابن قتیبه و عقد الفرید ابن عبدربه (۲)
 و غیره دیده میشود و جا خط نیز در کتاب البیان و التبیین خود از بلاغت مدون
 و کامل پهلوی بنام میبرد و کتابی را بنام «کاروند» در بلاغت بزبان پهلوی
 یاد میکند و همچنین از فحوای کتاب التفضیل بین بلاغت العرب و العجم
 تألیف ابوالاحمد حسن بن عبد الله بن سعید عسکری که بلاغت پهلوی بر اصولی
 استوار و تا قرن چهارم معروف بوده است امروز علاوه بر آن کتابی
 بنام «آیین نامه نشستن» در دست است که ثابت میکند مکاتیب زیادی
 در زبان پهلوی وجود داشته که با توجه به آن ممکن بوده است قوانین برای
 نامه نویسی تدوین شود. همچنین ابو عبد الله محمد بن عبدوسی جهشیاری
 نویسنده معروف قرن چهارم در کتاب (الوزراء و المکتاب) سوگند
 نامه های ابن متفعر را که قهراً متأثر از سرگند نامه های پهلویست نقل کرده است
 که از مجموع آنچه در بالا گفته آمد دو نکته را ثابت میکند:

یکی وجود طریقه اطناب در نشر پهلوی - دوم وجود قوانین و مقرراتی

(۱) ابو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب بصری ملقب به جاحظ متوفی ۲۵۵

از فصحا و مشاهیر نویسندگان ادبیای قرن سوم است و جاحظ در عربی
 کسی را گریند که چشمهایش برآمدگی داشته باشد جاحظ صاحب تالیفاتی
 زیاده است.

(۲) ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه دینوری مروزی متوفی ۲۷۰

از علمای بنام بلاغت، نحو، قرآن مجید، معانی، شعرو فقه است.

(۳) ابو عمر احمد بن محمد بن عبد الله متوفی ۳۲۸ از شعرا و ادبای نامی

اندلس است.

در مکاتیب از نظر تحمیدات، مقدمات، نعوت و عناوین و امثال آن یعنی همان دو چیزیکه مکتب عبد الحمید در نشر عربی بدان ممتاز و مشخص است البته چنانکه گفتم اسلوب نشر عربی در قرن اول همان اسلوب آیات مدنی بود و پایه بلاغت عربی بر قدرت لفظ استوار بود و عربها نمیتوانستند تصور کنند که در غیر اسلوب ایجاز هم ممکن است کلام قدرت و استحکام و برجستگی لفظی اسلوب ایجاز را داشته باشد. باین ترتیب درین دوره هنوز نشر عربی مجال آنرا نیافته بود که معانی وسیعتری را بپذیرد و بیان کند. بهمین جهت مقصور بود به خطاب و تخصص و عباراتی که بطور ایجاز و بار عایت سجع و توازن بوجود می آمد. عبد الحمید بن یحیی برای نخستین مرتبه در زبالی عربی نشر را در موضوعات مطنب و وسیع بکار برد و ناهای طولانی نوشت و درین اسلوب اطناب نیز قدرت لفظی اسلوب ایجاز را بامهارت تمام مراعات نمود. بهمین جهت اسلوب او مایه شکفتن ارباب ادب و بلاغت شد. تا جائیکه جهشیاری در کتاب «الرزاق» و «الکتاب» هنگام نقل رساله عبد الحمید مینویسد: «این رساله را نقل میکنم زیرا با آنکه مسطنب است زیباست» این امر بجای خود دلیل دیگر بر آنست که در زبان عربی زیبایی را منحصر به اسلوب ایجاز میدانستند.

راجع به تحمیدات متذکر میشویم که قدیمترین اثر مکاتیب در زبان عربی مربوط بصدر اسلام و مکاتیب حضرت پیغمبر (ص) و صحابا به کرام است. این مکاتیب امروز در دست است و مجموعه آنرا اقلقشندی در قرن هشتم در کتاب معروف خرد بنام «صبح الاعشی فی فن الانشاء» نقل کرده است. درین مکاتیب معمولاً نامه با بسم الله الرحمن الرحیم آغاز میشود. پس از آن نام کاتب و سپس نام مکتوب الیه ذکر میشود و سخن برکن مکتوب میرسد. در رکن مکتوب موضوع با با کمال ایجاز و اختصار بیان میگردد و گاه درین قسمت یکی از آیات قرآن مجید اقتفا میشود. سپس با و السلام یا با (و السلام علی من التبع الهدی) پایان میرسد. اما عبد الحمید نخستین کسی است که در مکاتیب عربی تحمیدات

را مفصل و طولانی ذکر میکند. القاب و عناوین را در مکاتیب داخل میسازد و مکاتیب را با رکان مختلف در موضعات متفاوت تقسیم میکند. عبارت دیگر اولین کسی است که مکاتیب را از اسلوب ایجاز سابق بطریقهء اطناب میاندازد. طریقهء که بعد از او پایهء مکاتیب عرب بر آن قرار داشته است با این معنی که در قرن چهارم پایهء نثر عربی بر وی اسلوب عبدالحمید قرار داشت و فقط در نثر قرن چهارم صنعت زیاد شده است. علت اینکه فخر ایجاد این مکتب در نثر عربی به عبدالحمید باز میگردد آنست که این مقفع پیشتر بترجمه پرداخته است و عبدالحمید بیشتر بمواضع ابتکاری و انشائی در وسائل و نامنویسی در هر حال این مقفع نیز در ایجاد این مکتب و تکمیل آن سهم بارزی دارد برای تکمیل گفتار متذکر میشویم که ابو هلال حسن بن عبدالله عسکری متوفی در اوایل قرن چهارم در کتاب «الصناعین» خود نص صریح راجع به عبدالحمید داشته مینویسد: «کسیکه ترتیب معانی و استعمال الفاظ را بوجوه مختلف و در لغتی از لغات شناخت و سپس لغت و زبان دیگر آموخته میتواند در صفت کلام قوانین یکی را در دیگری بکاربرد چنانکه به عبدالحمید کاتب اسلوب کتابت خود را که یسن از او پیروان زیاد یافت از پهلوی استخراج نموده و در عربی بکار برده است» خلاصه عبدالحمید کاتب برای انشاء مرسلات قوانین خاصی وضع کرد و رسائل را که قبلاً مختصر نوشته میشد بحسب مقصود طولانی نمود و حمد و دعا برای ابتدا و اختتام مکاتیب مناسب مقصود بکار برد. طریقهء او در نویسنده گی خالی از سجع است و در پارهء از موازین ۱۱۱ کتفا میشود مکتب عبدالحمید در نثر عربی دو قرن تمام طول کشید، یعنی در طول قرن دوم و سوم هجری. از قرن چهارم اسلوب نثر عربی تغییر کرد.

(۱) موازنه و ماثل عبارت از آنست که کلمات در قسمت از عبارت یا دو مصرع تنها در وزن یکی باشد نه در حرف آخر مانند باغ و باد و از دواج آوردن دو لفظ هم آواز است پهلوی هم مانند رفیق شفیق.

ابن العمید سرسلسلهء مکتب جدید در زبان عربی شمرده میشود و ازین بعد نشر عربی از حالت ساده و مرسل که در آن بیان معنی بیش از جمال اسلوب مورد توجه بود تبدیل شد. به سبک فنی که در آن قدرت لفظ بعد اعلی ممکن رسید. چنانکه دیدیم در قرن دوم و سوم یعنی در اسلوب عبد الحمید و پیروان او سجع متروک بود اما ابن العمید سجع را دوباره زنده و تازه کرد به ترتیبیکه این صنعت در قرن چهارم با نهایت قدرت در نشر عربی بکار رفت تا جائیکه قرن چهارم در ادبیات عرب بنام قرن سجع معروف شد. شک نیست که سجع سائر صنایع بلاغی را نیز بدنبال خود می کشد و در نتیجه فن مقامه نویسی بمیان آمد، که در آن نویسندہ بهیچ روی قصد بیان معنی معینی نداشته بلکه معانی سست و ضعیفی را برای آوردن سجع و سائر صنایع لفظی و نشان دادن مهارت خود در نویسندگی استعمال می کرد و بکار می برد. بدین ترتیب در قرن چهارم و پنجم در زبان عربی برجسته ترین آثار از نظر فنی و صنعتی در نظم و اثر بوجود آمد، و آثار صاحب (۱) صابی (۲)

(۱) ابوالقاسم اسماعیل صاحب بن عباد طالقانی متولد ۳۲۶ هـ - توفی ۳۸۵ از بزرگان و نویسندگان معروف قرن چهارم است و وی اولین وزیر است که صاحب نام داشته در علت وضع این لقب مشهور است که وی بواسطه کثرت مصاحبت ابن العمید بصاحب ابن العمید معروف گردید و بعد این کلمه تخفیف یافته صاحب شده چون صاحب بوزارت عضدالدوله دیلمی رسید بعدها کلیه وزراء را صاحب گفته اند رسایل صاحب در طریقه نشر سجع انشاء شده است و تکالیف بسیار در آن دیده میشود.

(۲) ابواسحق ابراهیم بن هلال صابی بغدادی از اکابر ادب و مترسلان قرن چهارم است و اثر معروف او «تاج المائر» مشهور بتاریخ تاجی است در قساربخ دیالمه. وفات صابی را ۳۸۴ نوشته اند.

بدیع الزمان و ابوبکر خوارزمی (۱) و امثال او همه درین قرن بر جود آمده است. این توجه زیاد بمختصات لفظی در ادب عرب موجب آمد که لفظ در بلاغت عربی مقام بلندی را از کسند. کسانیه آثار بلاغت زبان عربی درین دو قرن گرد الماظ دور میزند. و فقط ادیب و لغوی معروف عبدالقاهر ابن عبدالرحمن جرجانی متوفی ۴۷۱ است که در قرن پنجم هجری بمخالفت برین عقیده مشهور در دوره خود بر میخورد و در دو کتاب معروف خود بنام «دلائل اعجاز» و «اسرار البلاغة» بکلی ارزش لفظ را خارج از حدود معنی انکار می کند. و برای اثبات عقیده خود دلائل منطقی و فلسفی می آورد.

اما این مخالفت جرجانی نیز از اهمیت لفظ نکاست و لفظ که در بلاغت طبیعی و ذوقی زبان عربی پایه بالاتر از معنی داشت و این ارزش در آثار نویسندگان و شاعران قرن چهارم بمنتهای درجه رسیده بود علم بلاغت را تحت تاثیر داشت و این توجه بلفظ در ادب عرب و علوم بلاغت آن بنوعی تاثیر کرد که ممکن نیست امروز ما در قدیمترین آثار بلاغت این زبان تعریفی از بلاغت بیابیم که در آن جانب لفظ بر معنی ترجیح داده شده باشد. قدیمترین کتاب بلاغت در زبان عربی تا آنجا که امروز در دست است کتاب «البیان والتبیین» جاحظ میباشد. درین کتاب مکرر بتعریف بلاغت بر میخوریم از زبان اشخاص مختلف درین تعریف ها همه جا جنبه لفظی بیشتر ملحوظ افتاده است تا جائیکه حتی بلاغت را نیز صنعت لفظ می شمارد. همچنین در

(۱) ابوبکر خوارزمی محمد بن عباس خواهرزاده محمد بن جریر مورخ

معروف است. و بمناسبت اینکه مادرش از طبرستان و پدر از مردم خوارزم بود اسمی ازین دو کلمه ترکیب کرده او را طبر خزی نیز می گفتند. و شرعی را نیکومی نوشت و شعر هم می گفت. و با بدیع الزمان مشاجرات داشته ابو بکر خوارزمی در سال ۳۸۳ درگذشت.

کتاب «نقد النثر» منسوب بقدمه ابن جعفر همین کیفیت مشا هده میشود .
 ابو هلال عسکری یکی از معاریف ارباب بلاغت درین دوره مینویسد که اگر
 معنی عالی به الفاظ پیش پا افتاده بیان شود آن معنی ارزش خود را از
 دست میدهد . اما اگر معنی سافل بلاغت و لفظ عالی بیان گردد آن معنی
 کسب فصاحت و بلاغت از لفظ می کند و کلام در درجه عالی از فصاحت
 قرار میگیرد . همدرین دوره ابن سنان خفاجی (۱) مولف کتاب سر الفصاحة
 راجع به لفظ بسیار مبالغه کرده است تا جائیکه ثعالبی (۲) با آنکه خود
 در کلام اسلوب مرسل و ساده دارد در تعریف کلام جانب لفظ را بیشتر جرحان
 میدهد . اصلاً در زبان عربی از قدیم توجه بلفظ بیش از معنی بوده است و
 آثاریکه امروز در نظم و نثر بدوره جاهلیت نسبت میدهند همه جا جانب
 لفظ بیش از معنی مراعات شده است . در قرآن مجید نیز توجه بقدرت و استحکام
 الفاظ زیاد است . و همین تعریف اعجاز قرآن بایجاز خود شاهد خوبی
 است برین مدعا زیرا بایجاز با قدرت لفظ همراه است . بعد از اسلام هم کمابیش
 این توجه بلفظ در ادب عرب از نظم و نثر ادامه یافت تا اینکه در قرن چهارم
 ادبیات عرب صرفاً متوجه بلفظ بود و چنانکه گفتیم مهمترین آثار ادبی
 زبان عربی از نظر قدرت لفظ و جنبهء فنی کلام درین دوره بوجود آمده است .
 خلاصه قرن چهارم از نظر ترقی ادب کثرت کتب ، منزلت کاتبان و مولفان
 از قرون ممتاز اسلامی است و در اثر تحول این معانی نثر نیز تغییر کرد موازانه

---

(۱) ابو محمد بن محمد بن سعید بن سنان متوفی ۴۶۶ از نویسندگان و
 شعراء معروف است .

(۲) ابو منصور عبدالملک بن محمد ثعالبی نیشاپوری متوفی ۴۲۹ از اکابر
 علماء و ادباء قرن پنجم است تألیفات زیاد دارد . کتاب «یتیمه الدهر فی
 محاسن اهل العصر» از آن اوست .

مز دوج، قرینه (۱) سازی و صنایع دیگر داخل نثر شد تا کار بمقامه نویسی انجامید، از مجموع این مطالب چنین بر می آید که سجع در آثار یکه به دوره جاهلیت نسبت میدهند یکی از ارکان مهم بوده است و اگر در صحت انتساب این آثار تردید روا نداریم نکته مسلم می شود که در آثار آن دور ه نرع سجعی شبیه به آنچه در آیات مکی می بینیم وجود داشته اما در قرآن مجید (۲) در قسمت آیات مکی سجع یکی از ارکان مهم بشمار میرود و گاه بنای سوره ای کاملاً بر سجع واحد نهاده شده است مانند سوره الرحمن و سوره القمر سجعهای آیات مکی قرآن مجید عبارت است از قرائن بسیار کوتاه و سجعهای مشکل اما در آیات مدنی چون قرائن و آیات طویل می شود و بیان معانی واحکام و قوانین دینی بیشتر مورد توجه است سجع بندرت بکار میرود و از دو اچ و توازن گاه گاه دیده می شود .

(۱) قرینه پیوسته شدن چیزی به چیزی و مناسبت معنوی میان دو امر و مناسبت ظاهری میان دو چیز را گویند و آنچه در بعض بحور در وسط هرد و مصرع بیت واحد دو لفظ قافیه دار واقع شود . (غیاث)

(۲) قرآن مدین که شالوده معارف و معالم اسلام است شامل یکصد و چهارده سوره است . سوره ها که به آیات قسمت شده از حیث ایجاز و اطناب با یکدیگر تفاوت زیاد دارند . تنوع مطالب قرآن بقدری است که نمیتوان در اینجا بتمام آن مطالب اشاره نمود قصص انبیای بنی اسرائیل قواعد اخلاق و اصول دین ، و عدا و وعید یعنی تشریق مومنین و تهدید و تحذیر کفار و منافقین و بالاخره قوانین مربوط بزندگی دنیوی مردم و مسائل کتاب آسمانی مسلمین است (ص ۲۳ حقوق مدنی دکتر شایگان) .

بعد از قرآن مجید بواسطه نهی (۱) پیغمبر (ص) سجع نویسی در زبان عربی یا بحکم عدم جواز تقلید از کتاب آسمانی و یا بسوق طبیعی و سهل بودن نشر ساده در زبان عربی تقریباً متروک شد. درینجا دو عقیده هست دسته ای معتقدند که بعد از قرآن مجید عرب تحت تأثر اسلوب آیات مدنی سجع بکار نبرد. و دسته دیگر عقیده دارند که سجع یکباره از میان نرفت بلکه در قرن اول در پاره از سخنان اعراب بادیه بطریق معهود سجع بکار میرفته است و از نمونه هائیکه از این قبیل سخنان جا حظ نقل کرده این معنی قائلید و تاکید میشود. جا حظ مینویسد:

« خطباء نزد خلفای راشدین بسجع سخن میگفتند و کسی آنها را از این طریق سخن گفتن باز نمیداشت » و نیز جا حظ آورده است که حضرت معاویه (رح) بکاتب خود املا کرد و در نامه ای که بمردی مینوشت که: « لهواهون علی من ذره او کلاب من کلاب الحره » سپس بکاتب فرمود که (من کلاب الحره) را محو کن و بنویس (من الکلاب) (۲) در خطبه هائیکه

(۱) روایت کنند که جوانی نزد یک نبی (ص) آمده عرض کرد: « یا رسول الله ارأیت من لا یشرب ولا اکل ولا صاح فاستهل الیس مثل ذالک بطل » حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود « اسجع کسجع الجاهلیة؟ » و نیز طبری در جلد پنجم گوید که حکم بن عمرو التغلبی پس از فتح مکران خمس غنائم را بهمراهی صحار العبدی نزدیک حضرت عمر (رض) فرستاد و آنحضرت از احوال مکران پرسیدند. صحار گفت: ارض سهلها جبل ومأوها وشل وتمرها دقل وعدوها بطل وخیرها قلیل وشرها طویل والکثیر قلیل بها ضایع وماورابها شرمها « حضرت عمر (رض) فرمودند: « اسجاع انت ام مخبر؟ » و نظیر این روایت را قدامة بن جعفر جا حظ و ابن ابی الحدید ورقاشی نیز روایت کرده اند. (ج اول سبک شناسی ص ۲۷۵).

(۲) رسائل جا حظ ص ۱۵۵.

منسوب است بصحابه کرام و خلفای راشدین آثار سجع دیده میشود. جاحظ از بعضی از قصاص و خطبای قرن اول نام میبرد و آنانرا بسجع بافی و سجع نویسی توصیف میکند. از مجموع این روایات چنین برمی آید که سجع در قرن اول آنطور که بعضی معتقدند کاملاً متروک نشده بود. اگرچه شهرت و رواج دوره قبل را هم نداشت چنانکه دیدیم. از اوایل قرن دوم تا اوایل قرن سوم در زبان عربی بنام دوره توازن خوانده میشود.

این دوره که همان دوره عبدالحمید و پیروان اوست در نظر گاه گاه موازنه میکنیم اما از سجع در آن تقریباً اثری نیست اگرچه هنوز درین دوره در سخنان عربهای بیابانی و کلام قصاص و کهنان با سلوب قدیم سجع وجود دارد اما در حال نشر عربی از سجع خالی است. اینک میگویند ابن عمید این دوره را به آخر رسانید از همین جهت است و چنانکه میدانیم مهمترین مختصات نشر ابن عمید کثرت استعمال توازن و بکار بردن سجع در بسیاری مواقع است. و بهمین مناسبت نشر ابن عمید مقدمه تغییر سبک را از ساده به سجع در نشر عربی فراهم آورده است. از اوایل قرن چهارم دیدیم که سجع مجدداً در نشر عربی زنده شد و بسکمال قدرت و تکلف رسید این تحولات که در نشر عربی بوجود آمد در بلاغت عرب نیز بی تاثیر نماند. قدیمترین کسیکه راجع بسجع در کتاب خود سخن گفته است جاحظ است و رویمرفته این شخص سجع نویسی را پسندیده می شمارد و دلیل او آنست که اگر بد بود در قرآن مجید بکار نمیرفت. بعد از او قدامة ابن جعفر هم سجع نویسی را بهمین دلیل ستوده می شمارد. به آن شرط که بتکلف نیافزاید و کلام برای ایجاد سجع از طریق طبیعی خود منحرف نشود (۱) و عسکری

(۱) یادداشتهای درسی جناب دکتر خطیبی در ضمن متن ذکر میشود که بیشتر در تألیف این مقاله از جزوهای سودمند وی استفاده شده است

در کتاب الصناعتین بسیار در مورد سجع مبالغه می‌کند. و آنرا یکی از دلائل فصاحت و بلاغت در کلام میداند. و حدیث (السجع کسج الکهان) از پیغمبر اکرم (ص) را در نهی سجع باین ترتیب توجیه می‌کند که مقصود سجع نویسی با سادوب کهان بوده است نه مطلق سجع نویسی زیرا در غیر این صورت ازوم نداشت قید کسج الکهان یا کسج الجاهلیة در دنباله آن حدیث منیف آورده شود. و بالاخره سجعهای قرآن را از نظر دقت و فصاحت و دوری از تکلف با سجعهای متکلف کهان فرق مینهد.

دیگر ارباب بلاغت نیز بهمین طریقه رفته اند و از قرن چهارم به بعد برای امتیاز سجعهای قرآن مجید از کلام کهان بسجعهای قرآن مجید فاصله نام داده اند و خفاجی در سر الفصاحة بهمین طریقه رفته است. و بعضی از ارباب بیان کوشیده اند تا ثابت کنند که در قرآن مجید سجع وجود ندارد و بهمین ملاحظه سجع را مذموم و ناپسند شمرده اند مانند قاضی ابوبکر محمد بن طیب باقلانی بصری متوفی ۴۰۳ در کتاب اعجاز القرآن ولی در هر حال بسزرگترین ارباب فصاحت نیز درین دوره وادوار بعد نتوانسته است آثار خود را از سجع حفظ کند و سجع حتی در نثر تعالیه هم که از ائمه نثر مرسل است راه یافته ابن اثیر (۱) از کسانی است که

(۱) این اثیر کنیت سه برادر از دانشمندان ادب و تاریخ و حدیث است.

۱- اول برادر مهین مجدالدین مبارک بن ابی الکرم محمد بن محمد جزری از مردم جزیره ابن عمر مولد ۵۴۴ و فیات ۶۰۶ صاحب جامع الاصول، النهاية فی غریب الحدیث، البدیع در نحو، الانصاف و چند اثر دیگره
۲- عزالدین ابوالحسن مورخ معروف (۵۵۵-۶۳۰) مواف کتاب کامل در

تاریخ و کتاب اسد الغیه فی معرفة الاصحابه واللهاب

۳- ضیاءالدین ابوالفتح نصرالله (۵۵۸-۶۳۷) وزیر پسر صلاح الدین ایوبی از جمله مولفات او یکی المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر و کتاب الرشی المرقوم است و مقصود از این اثر درینجا همین ضیاءالدین ابوالفتح است.

بتفصیل راجع بسجع سخن گفته و آنرا از دلائل رونق و فصاحت کلام شمرده
 و در باب اسجاع قرآن مجید دلائل متناقض آورده که فی الامجال نقل و نقد آن نیست
 فقط بیک مورد بطور مثال اشاره میکنم. این اثر در مورد سجع می نویسد: اگر
 خواسته باشی سجع بیاوری و این امر ممکن نمیشد جز باز یادی انقصان یک لفظ و یا صرف
 نظر کردن از لفظ مالدرف روان برای آوردن قرینه سجع و این چنین سجع پسندیده نیست
 زیرا دشوار و متکلف خواهد افتاد. در کتب ارباب بیان راجع باقسام سجع و کیفیت
 آن نیز مفصلاً بحث شده و بهترین سجع را سجعی دانسته اند که قرائن آن متساوی
 باشد مانند شعر و در صورت اختلاف قرینه دوم را اگر طویلتر بود فصیحتر میدانستند
 و معمولاً تعیین میکردند که قرینه دوم در چنین موارد باید دو برابر قرینه اول باشد.
 همچنین بهتر بن سجع را آن میدانستند که پس از دو قرینه قافیه تغییر کند.
 و معمولاً هم در نشر عربی و فارسی سجعهای دو قرینه ای و سه قرینه ای
 و بندرت چهار قرینه ای بوده است.

سجع در نشر فارسی :

بعضی معتقد اند که سجع در نشر فارسی تقلیدی است که اصل از سجع عربی
 و درین بیان تحول تدریجی نشر فارسی و تأثیری را که طبیعتاً شعر از نظر وزن
 و قافیه و هنگام کمال لفظ در آن میکرده است و همین تأثیر شاید سجع را در نشر
 عربی بوجود آورده بچیزی نمی شمارند باید توجه داشت که سجع در نشر تقلیدی
 است از وزن و قافیه شعر در مراحل کمال نشر مسجع ابتدا بصورت بسیار ساده ای
 در نشر راه می یابد و کلام با الفاظ مترادف از صورت ارسال و اطلاق می افتد
 و این الفاظ مترادف بتدریج بترکیبات مترادف کوتاه تبدیل میشود و نشر از
 صورت پیوستگی معنوی جدا میشود و بصورت توازی و توازن قطعات در می آید
 و این تقلیدی است از وزن و این توازی و توازن قطعات در نشر فنی فارسی که شعر
 آن دارای بحر عروضی است چنانکه گفتیم در پاره ای از اوقات بمرحله همجائی
 میرسد و قافیه نیز بعنوان سجع در انتهای قرائن پدید میشود.

شهرت و تداول نشر مسجع در عربی و ارکان و ممیزات آن در نشر فارسی و مقایسه ایندو بایکدیگر محققان و مورخان را بر آن داشته است که دخالت مسجع و تطور و کمال آنرا در نشر فارسی تقلیدی کامل از اسلوب نشر عربی بدانند این مقایسه هر چند از بسیاری جهات منطقی و مسام است و شکی نیست که مسجع در نشر فارسی از حیث کیفیت و مختصات تقلیدی است از نشر عربی اما تنها مسجع عربی پایه و ریشه مسجع فارسی نیست بلکه درین مورد دو موضوع است که باید از یکدیگر تفکیک شود و هر یک جدا گانه مورد دقت قرار گیرد نخست مطلق مسجع و از دو اج و کیفیت تطور آن در نشر دوم دخالت مسجع در نشر فارسی با ارکان و ممیزاتی که اینک در آثار قرن ششم ببینیم در مورد اول شکی نیست و بداهت نظر و شواهد عقلی و نقلی مسام است که مسجع بمعنای عام کلمه مختص نشر عربی نیست چنانکه شعر نیز با ارکان و ممیزات خاص خود مختص قومی نمیتواند بود زیرا مسجع جز آن نیست که مشخصات شعر در نشر بار عایت نسبت معین بکار برود و این تقلید در هر نشر مکتوبی در مراحل کمال آن و یا بعالی خاصی بطور استثنای در مراحل دیگر آغاز میگردد اینک بیمناسبت نیست بدو موضوع که سابقاً اشاره کردیم توجهی داشته باشیم اول تحایل مفهوم وزن و قافیه و درجات مختلف و حدود دخالت آن در نشر دوم فاصله ای که بین شعر و نشر درین تقلید محفوظ است بسا در نظر گرفتن این مقدمات مسام خواهد شد که مسجع بصورتیکه اینک در نشر عربی و فارسی مشاهده میشود در ادبیات ملتی ممکن است بوجود آید که وزن شعری آن عروضی کامل باشد و عکس این مطلب نیز صادق است یعنی هنگامیکه وزن شعر عروضی بود چنین مسجعی طبعاً بتقلید از شعر در نشر راه مییابد.

در نشر پهلوی پیش از اسلام شواهدی وجود دارد که ثابت میکند تعادل قطعات که مفهوم عام مسجع است متناسب با وزن شعری آن دوره در بعضی از اقسام نشر وجود داشته و این شواهد ترجمه قسمت زیادی از امثله و حکم و توقیعات

آند و ره است که بعد از اسلام بعربی نقل شده و امروز قسمتی از آن در کتب تاریخ و ادب باقی است و درین آثار در اکثر نزدیک به تمام موارد فصول و قطعات متقاربی که در آن تناسب و استواری تقسیم و تعادل اطراف و اعتدال در مقاطع مراعات شده است تقسیم میگردد پیدا است که این تقسیم در اصل نیز بهمین صورت تقریباً وجود داشته و هنگام ترجمه جز آنچه از جهت مراعات قوانین نحوی زبان لازم بوده است در آن راه نیافته زیرا اولاً درینگونه معانی و این قبیل موارد هیچگاه نشر و شش نشر مرسل ندارد بلکه معمولاً چنانکه در امثله و جمل قصار ملل مختلف دیده میشود بقطعاتی متعادل و متقارب تقسیم میگردد تا به آهنگ خاص خود از نشر مرسل متمایز باشد و حفظ و نقل آن آسان شود و بتوان به طریق مثل بکار رود و این تقسیم نشر بقطعات متوازن و در بسیاری از موارد تشابه به آهنگ او آخر قطعات حتی در امثله عامیانه نیز دیده میشود و در نشر فارسی هم قبل از آغاز دوره تأثیر سجع عربی درین قبیل موارد سابقه دارد ثانیاً کیفیت ترجمه این قطعات نیز خود ثابت میکند که تناسبی نظیر آنچه در ترجمه دیده میشود در اصل وجود داشته زیرا بیشتر بصورت معانی متقاربی است بطریق جمع یا جمع و تقسیم چنانکه نمونه در نشر کلیله و دمنه «فارسی (۱) و عربی» فراوان دیده میشود و بیشک در اصل پهلوی کتاب وجود داشته و بهمان صورت نیز ترجمه شده است گذشته از دلائل فوق روایتی در کتاب «المحاسن و الاضداد»

(۱) مانند این قطعه: اهل دنیا جوینان سه مرتبتند و بدان نرسند مگر بچهار خصلت اما آن سه که طالبند فراخی معیشت، رفعت منزلت، و رسیدن بشوایب آخرت و آن چهار که بوسایت آن بدین اغراض توانند رسید کسب مال است از وجهی پسندیده و حسن قیام در نگاهداشت آن و انفاق در آنچه بصلاح معیشت و رضای اهل و توشه آخرت پیوند دو صیانت نفس از حوادث آفات آنقدر که در امکان در آید.

جا حظ باقیست که در آن اصل و ترجمه یکی از این قطعات نقل شده و با متمایسه آن میتوان دلیل روشنتری برای صحت این مدعا یافت وی می نویسد که عبدالله بن طاهر در پشت قصه‌ای توفیق کرد « من سعی رعی و من لزم المنام رای الاحلام » و این معنی را از توفیعات افو شیر و آن گرفت که « هر که رود، چر دو هر که خسپید خواب بیند » ازین روایت دونگته استنباط میشود :

نخست اینکه در جمل قصار و امثله و توفیعات این دوره چنانکه بیان داشتیم تعادل وزنی و حتی تشابه آهنگ او آخر قطعات معمول بوده دوم آنکه هنگام ترجمه حتی دقایق ترکیب کلام نیز مراعات میشده چنانکه درین مورد ترجمه عربی مانند اصل بچهار قطعه تقسیم شده و عبارت را بصورتی در آورده است که در بلاغت عربی بدان سجع مشطر میگفتند و از کجا که قسمتی از توفیعات طاهر بن حسین پدر این عبدالله که همه برین اسلوب است و ابن طیفور در جزء ششم از کتاب بغداد نقل شده است بهمین روش از نثر پهلوی ترجمه نشده باشد با توجه به دلائل فوق میتوان چنین نتیجه گرفت که تناسب آنست که از آهنگ در بعضی از قطعات نثر قدیم وجود داشته و بعد از اسلام چون وزن شعر عروضی کامل شده و قافیه مراحل کمال پیموده است نثر جمال آن یافته که در تقلید وزن و قافیه از حد سابق بیشتر و دو قطعات سجعی با اسلوب سجع عربی بوجود آورد چنانکه سجع در نثر عربی نیز بهمین کیفیت ایجاد شده لیکن البته مسلم است که اگر درین تحول نثر فارسی بسجع عربی توجه نداشت ممکن بود از حد معینی در نثر فراتر رود یا که سال آن دیرتر صورت پذیرد یا با لاخره متمایزات و مشخصات آن بدین صورت نباشد و بهر حال همانطور که سجع عربی یکی از ارکان مهم سجع فارسی است شعر فارسی که درین دوره در اوج کمال خود بود درین تحول دخالتی تمام داشت.

مختصات سجع در نثر فارسی تا آخر قرن پنجم : تاریخ تطوّر سجع در نثر فارسی از قرن پنجم آغاز می شود و قدیمترین اثر آریابه تقلید از دیباچه‌ها و خطبه‌های

های عربی در دیباچه های کتب فارسی می بینیم و مختصات آنرا میتوان چنین خلاصه نمود:

- ۱- کوتاهی و فشردگی قرائن و ترکیب هر قرینه از سه تا هشت کلمه .
  - ۲- تساوی قرائن از حیث تعداد کلمات یا باختلافی اندک در دویسه کلمه که آن نیز در عرف اهل بیان در شمار سجع متساوی محسوب میشود .
  - ۳- بنانهادن سجع در قرائن مکرر و متوالی بر قافیه واحد و در اکثر موارد قافیه (آن) یا (آ) و این روش تاچندی در سجع دیباچه ها معمول بوده و حتی در قرن ششم نیز در پارهای از موارد مراعات میشده است .
  - ۴- تکرار روابط و افعال بصورت ردیف در اواخر قرائن جز در مواردی معدود در اواخر این قرن که حذف بقرینه در نشر فارسی آغاز شده است .
  - ۵- بنای سجع بر کلمات فارسی و نحالی بودن قطعات از لغات عربی و عدم رعایت تسکلفات لفظی از جهت سجع .
- مختصات فرق را در نمونه های ذیل بخوبی می بینیم .
- « ستایش با دیزدان دانا و توانا را کی آفرید گار جهان است و داننده آشکار و نهانست و راننده چرخ و زمانست و دارنده جانور است و آورنده بهار و خزانست » از کتاب الابنیه عن حقایق الادویه تا لیف موفق البدین ابومنصور علی هروی سال تالیف بین قرن چهارم و پنجم .
- « سپاس مر خدا را که آفریدگار جوهر پنهان و پیداست و دارنده مکان وزمان است و برتر از که و کجاست و بخشنده حواس ما است رواست اگر گوئیم که شنواست و بیناست فرمان مر او را است و طاعت و انقیاد بر ما است و در و دبر پیغمبر حق که سید الانبیاست خداوند خردنیک و قول راست محمد رسول الله صلی الله علیه و سلم قریشی کز خلق مصطفی است و شرف و نجابت غایت و منتهاست و علی ابن ابی طالب که بشرف و صابت سید الاوصیاست بر امامان حق از فرزندان ایشان که تا خلایق و ملاست و زمین و سماست »

از دیباچه زادالمسافرین تألیف حکیم ابو معین حمید الدین ناصربن خسرو
قبادیانی بلخی ثم مروزی متولد ۳۹۳ و متوفی در ۴۸۱ هـ.

« سپاس و ستایش خدای را عزوجل که آفریدگار جهان است و روزی
دهنده جانداران است خدای بی همتا و بی انداز است دور از آزار و نیاز است
هر چه خواهد تواند و بودن و نابودنی داند و به چیزی نه چیزی باو ماند و کارها
بر راستی و بهی راند » از دیباچه روضه المنجمین تألیف شهر دان بن ابی الخیر
سال تألیف قرن پنجم .

« سپاس مر خدای را عزوجل که آفریدگار زمین و آسمان و روزی دهنده
بندگان است و شناسنده آشکار و نهان و آمرزنده گناه های است و درود
بر بهترین خلائق محمد بن عبدالله علیه صلوات و السلام که مهتر پیغمبران است
و گزیده خدای جهان است و دارند ه فرمانست ... » از دیباچه سیاستنامه
یاسیر الملوک منسوب به خواجه نظام الملک ابو علی قوام الدین حسین بن علی
بن اسحاق نوقانی طوسی وزیر الپ ارسلان و سلطان ملک شاه (۴۸۵-۴۰۸).
بعد از دیباچه ها قدیمترین اثر سجع را در نشر های دینی و عرفانی میتوان
یافت که به تقلید از نشر عربی و مخصوصاً جمل قصار صوفیان سجع در آن
باتکلف بکار رفته است و مهمترین نمونه آن در قرن پنجم آثار شیخ الاسلام
امام ابو اسمعیل عبدالله بن ابی منصور محمد الانصاری هروی (۳۹۶-۴۸۱)
است نشر انصاری را میتوان بدو قسمت کرد :

اول قسمتی که کاملاً بسبک جمل قصار صوفیان و بهمان طریق با سلو بی
مشابه شعر ابداع شده و سجع در کلیه قرائن آن بکار رفته و قسمتی از آن اینک
در زبان فارسی بطریق مثل بکار میرود . و بیشتر قرینه های نیست مزدوج
و مرصع و مسجع که گاهی بتقلید ترانه های هشت هجایی و قافیه دار پهلوی
سه لغتی است که عرب در ارجو زهای قدیم خود از آنها تقلید میکردند
و نمونه ای از آن ترانه یزید بن مفرغ (آبست و نمید است عصا را تا زیب

است سمیه روی سبیداست) و ترانه کودکان بلخ در ذم اسد بن مسلم سردار عرب است (از ختلان آمد به تا آخر...)

که طبری نقل کرده ما نند این نمونه : (۱)

«دانای ضمائر هر قوم لائاً خذه سته ولانوم ، بخشنده فرح و سرور ، وهو
علیم بذات الصدور ، ذات وصفات اوبی عیب ، وعنده مفاتیح الغیب»
(از خطبه کنز السالكین)

چنانکه میدانیم حضرت سعدی علیه الرحمه در قرن هفتم این سبک را بدون
ابتدال سبک در کلیه موارد در جمل قصار خود تقلید کرده و طبعاً با شیوه ای
روانتر و فصیح تر بکار برده است درین قطعات یا آنکه رعایت سجع و تغییر
ارکان جمله نشر را بتکلف کشانیده است معانی دقیق و لطیف عرفانی ، تخیل
و مضامین زیبا این نقص را جبران کرده و نشر را بصورت قطعات شعری
بسیار لطیفی درآورده که در نوع خود کم نظیر است مانند نمونه های ذیل :

«آلهی طاعت فرمودی و توفیق بسازد اشتی ، از معصیت منع کردی
بر آن داشتی ای دیرخشم زود اشتی ، آخر مرا در فراق به گد اشتی
الهی نه ظالمی که گویم ز نهارونه مرا بر تو حقی که گویم بیمار کار تو داری
میدار این انداخته خود را بردار»

«الهی اگر عبدالله را خواهی گداخت دوزخ دیگر باید آرایش او را و اگر
خواهی نواخت بهشت دیگر باید آسایش او را»
«الهی اگر کار بگفته ار است بر سر گویند گان تا جم و اگر بکار دار است بکلمه ای
گفتن محتاجم»

دو قسمتی که نشر در آن از جهة معنی ارتباط بیشتری دارد و قرائن گاه بکدیگر
عطف میشود و این قسمت از آثار انصاری را که بیشتر در حکایات و توصیفات

است میثوان نخستین اثر اسلوب مقامات در نشر فارسی دانست ما نداین قطعه :

روزی در عالم جوانی چنانکه افتد ودانی در خود نظر کردم خود را دیدم
عوری و نفس را بر خود زوری گفتم چون کنم تا الف خود را چون نون کنم
و درین راه مردی باید روحانی و فردی رحمانی که ترک خلاق و ترک علابق
کند و مراعیالی و فرزند و پیوندی، بدسبب ایشان سجود من پریشان در این اندیشه
بودم که ناگاه جرانی بسامانی دوستداری، هواداری، رفیقی شفیقی که مرا
با و مصادقت بود بعد از چند روز که منارقت بود از در آمد که گوئی ماه از ابر
بر آمد دانست که با سینه غسگینم و بادیده نمکینم از غایت مهر بانی گریان شد و در
حال من حیران شد گفتم یا عبد الله هنوز غر ماه است این چند ناله و آه است. «
در آثار منشور خواجه عبد الله انصاری چنانکه دیده میشود از نظر تکرار افعال
و روابط و بنانها در اسجاع بر کلمات فارسی متداول و اندازه و قرائن و ترکیب
آن معمولاً از سه تا هشت کلمه و تساوی قرائن در بیشتر موارد و رعایت تشابه
لفظی و تقارن الفاظ فقط در اواخر قرائن جز در موارد محدود مختصات
سجع دیباچه ها بکار میرود و علاوه بر آن مختصات دیگری دارد که اینک
به ترتیب خلاصه میکنم :

۱- تعداد قرائن معمولاً دو یا سه یا چهار قرینه است و دارای قافیه واحد
در سجعهای دو و سه قرینه ای و گاه در سجعهای چهار قرینه ای. در سجعهای چهار
قرینه ای بندرت ممکن است قرینه ثانی بدون قافیه باشد و گاهی قافیه در آخر
قرینه دوم و چهارم آورده میشود و گاهی در آخر قرینه اول و دوم و چهارم
بواسلوب رباعی و گاهی اوقات هر سجع بصورت مستزاد قطعه ای کوتاه
در پی دارد.

۲- مجزا بودن و عطف نشدن قطعات بیکدیگر جز در موارد معدود و کمال
توازن و رعایت تناسب وزن گاه بحد توازن.

۳- رعایت تکلفات لفظی برای استعمال سجع با تقدیم و تاخیر کلمات و مقدم داشتن فعل در قسمت زیادی از قرائن و ابداع معانی ضعیف برای گنج جانیدن سجع و استعمال لغات عربی با حدودی وسیع تر از آنچه در نشر ایندوره معمول است .

۴- رعایت صنایع بدیعی توأم با سجع مانند این قطعات : « عشق مردم خوار است ، بی عشق مردم خوار است » « جوان مرد چون دریاست ، و بخیل چون جوی ، در ، از دریای جوی ، نه از جوی » « یا خود در عشق را در مانی است و هر چند ننگاه میکنم در مانیست »

۵- استعمال سجع در معانی و مضامین شعری و توصیفاتی مفصل و ظاهراً انصاری نخستین کسی است که نثر فارسی را بصورت فنی و صنعتی در بیان معانی شعری بکار برده است مانند این قطعه :

« به گمانداری رسیدیم و سبز هزاری دیدیم که نموداری بود از بهشت باغ او
عنبرین سرشت ، میدان آن رفته ، گلهای او بنار شگفته ، جانوران او زیبا
صحن او همه دیبا ، درختان او بلند ، هوای او بی گزند ، گلهای او با طراوت
میوه های او با حلاوت ، جویبار او پر آب از شبنم و گلاب ، نه در آن شگوفها
نقصی ، و نه در برگهای او رقصی ، بید خنجر کشیده که سرافرازم ، غنچه پیکان
تیز کرده که تیر اندازم ، چنار در تمنای پیام و قدم قیام ، پنجه دعا باز کرده
و عزم راز کرده بنفشه چون تائبان بگداخته سرخجالت در پیش انداخته
نرگس چون رعنائیان شیفته و برنایان فریفته بارنگی به نیکی گل دورنگ
چون عاشقان بیرنگ ، گل سرخ از برای حاضران و تماشای ناظران ،
پر گلین تازه ، رخ را داده غازه ، گل صدف رنگ چون فقیران بی برگ
با خرقه صد پاره عالمی با او بنظاره ، لیلوفر چون اهل کرامات در اظهار
مقامات دل از خاکدان برکنده ، و سجاده بر آب افگنده بیهوش چون
والهان ر بوده و خالفان هرگز نبوده نطق کرده فراموش و با صد زبان خاموش . »

غیر از این دو مورد که در آثار منشور قرن پنجم دیدیم در موارد دیگر سجع

بسیار بندرت بکار میرود و حتی درین دوره بعضی از نویسندگان بزرگ با آنکه اقتباس آیات و امثله و استعمال استعارات در نشر از دلائل کنال فنی میدانستند و لازم می شمردند سجع را از جمله تکلفات زبان تازی شمرده و استعمال آنرا در پارسی منع میکردند چنانکه امیر عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر بنی قباوس بن وشمیگر بن زیار متولد ۴۱۲ در اثر معروف خود قباوسنامه در ذیل آیین کاتبی مینویسد :

«نامهء خویش را در حدیث از استعارات و امثال و آیات های قرآن مجید و خبر های رسول الله صلی الله علیه وسلم آراسته دار و گرنامه پارسی بود پارسی که مردمان در نیا بفرمان نویس ، که ناخوش بود ، خاصه پارسی که معروف نباشد آن خود نباید نوشتن بهیچ حال و آن ناگفته به و تکلفهای نامه تازی خود معلومست که چون باید نوشت و در نامهء تازی سجع هنراست و سخت نیکو و خوش آید ، لیکن در نامه پارسی سجع ناخوش آید اگر نگویی بهتر بود . (باقیدار د)

رباعی

نور می به خلاص کبری دغم له با ج
ماتنه را درومه در عشق تا را ج

که می په سر شی در مینی تا ج
بیدر دد تا د قدر خبر نه دی

***

په غره په سمه کبری و د پسی مرسته
طلب ثی نکبری په همت پسته

چه باز دی و لارشی چیری له دسته
هنر هم هسی یو یا غی باز دی

***

که می په زره کنبی دد وار و رازشته
داد پیسری ناز او نیاز شته
(خوشحال خان ختک)

بنکار د تو پک نشته نه شکار د بازشته
کتاب قلم لری اوس پری ویریزم

دکستور میر نجم الدین انصاری

ای سراپا غافل از خود در شمار کیستی

پرفشان بسملی ای بدل شکار کیستی
 معجم رقص سپندی بیقرار کیستی
 میخوری خون جگر همچون شفق هر صبح و شام
 لاله صحرای داغی ، داغدار کیستی
 در گلستانیکه طوفان پرور موج گل است
 همچو بلبل دلفگار از زخم خار کیستی
 ای خزان پرورده غمهای بی پایان عشق
 در تمنای قدوم زو بهار کیستی
 کاروان ها تند رفت و وقت در منزل رسید
 ای به ره وامانده اندر انتظار کیستی
 صید مطلب ها بفتراک تردد بسته اند
 ای تعطیل پیشه مرد کار زار کیستی
 سینه هر ذره باشد مطلع انوار عشق
 ای ز معنی بیخبر آئینه دار کیستی
 زین محیط رنج و غم موج امیدی برنخور است
 ای به گرداب بلا امیدوار کیستی
 رنج بیماری مرا در بوته سودا گذاخت
 ای وفا بیگانه یار غمگسار کیستی
 مانده آغوشم تهی چون ماه نواز رفتنت
 ای مه دور از کنار اندر کنار کیستی
 می شماری چند «انصاری» تو عیب دیگران
 ای سراپا غافل از خود در شمار کیستی

تتبع و نگارش ع. ق. زهیر

محصل فاکولته ادبیات

ابوریحان البیرونی

شخصیت‌های بزرگ عالمی در حقیقت خدمت‌گزاران جوامع بشری هستند سعی و کوشش در حمایت خستگی ناپذیرشان فیض عامی است که سراسر جهان از آنها مستفیض و مستفید میشوند. و آنها برای یک کشور و یک محیط محدودی آنها بذل مجاهدت نمی‌نمایند، بلکه روش نیکویشان در برابر اقوام مختلف گیتی در حین سیر و گذار، مسافرت‌ها و مهاجرت‌ها باوصف داشتن علاقه و انتساب بخاک اجدادی باز هم در هر مرز و بوم که تصادف اوشانرا کشانیده و مجبور با قامت ساخته است بدون کمترین تغییری در رویه بامردمان آن سامان مشغول خدمت‌گذاری شده و برای رسانیدن مردم بمدارج بلند علمی از هیچ‌گونه مجاهدت و سعی کوتاهی نسکرده اند، و حتی اطرافیان‌شان قطعاً نمیتوانستند حدس زد که بیگانه‌ئی در محیط‌شان حیات بسر میبرد، این زمره بزرگان جهان بشریت در هر جائی که باشند، و یا قدم گذاشته اند به تحقیقات علمی و تنویر اذهان عامه بذل مجاهدت نموده اند لذا روی این اصل این نوابغ مال تمام جوامع انسانی بوده مخصوص یک محیط و سرزمین نیست و افتخارات‌شان متوجه عموم افراد جهان است.

در زمره این نوابغ جهان که تقریباً هزار سال قبل چون ستاره درخشنده در قلاو و درخشندگی بود، مرد عالم و شخص فاضل و دانشمند است که از فیض دانش و نور علم‌شان نه تنها افغانستان مستفیض شده است، بلکه جهان اسلام از آن برخوردار گردیده این شخصیت بزرگ حضرت ابوریحان البیرونی است که از بزرگان هندسه و علوم ریاضی و یکی از اکابر ادب و تاریخ بود قبل از آنکه بشرح حال این مرد نامور

به‌پردازیم ، لازم می‌افتد که از سیر تحولات علمی و مروج شدن علوم نجوم ، فلسفه ، ریاضی هیئات متذکر شویم .

پس از آنکه کیش اسلام چون آفتاب درخشنده در سرزمین عرب درخشیدن گرفت و در سینه ریگزار عربستان رفته رفته اشعه زرین خود را پهن و هموار نمود ، و عربها در پرورش و تربیه این کیش حقیقی سعی به خرج دادند و در بسط و ترویج آن همت گماشته ، تازیان در زمان خلفای راشدین به جنگ های بزرگ دست زدند و با دو حکومت بزرگ آن زمان دشمنی آغاز کردند ، این گرفتاریها اعراب را مانع از تحصیل علم شد و دانش آن عصر محدود به حفظ روایات و اخبار ماند ، چون خلافت به بنی امیه رسید ایشان خلافت را بیک سلطنت بزرگ عربی تبدیل و آداب دوره ای جاهلیت و شعر و شاعری سابقه را از نو تجدید کردند ، و صدها شاعر از گوشه و کنار بدربار خود جمع نموده ، از شعر حمایت بس بسته مینمودند و عصر اموی گویا از بزرگترین دوره های ادبی آن زمان بحساب میرفت ، ولی از جانب دیگر چون ظلم و تحقیر را نسبت بسائر اقوام مخصوصاً خراسانیان بآنها درجه رسانیدند ، عاقبت آتش کینه ازین اقوام شعله ور گشت و خلافت بزرگ بنی امیه که شامل حصص و ممالک بزرگی بود بدست جوانمردان افغان یعنی لشکریان ابومسلم از هم پاشید و طومار عصر اموی از جهان پیچیده شد .

نهضت علمی که از سده دوم هجری در اسلام ظاهر گشت و پیشرفت حیرت آور علمی که مسلمین در طول یکی دو قرن در علوم و معارف کردند بشهادت تاریخ در هیچ یک ملل و اقوام عالم سابقه نداشت ، جامعه اسلام که قبل از اسلام یک جامعه ای بتمام معنی امی محسوب میشد ، بزرگترین جامعه های علمی دنیا را تشکیل داد ، و هنوز مدت یک قرن از آغاز جنبش علمی مسلمانها و نقل و ترجمه کتب یونانی و غیره

نگذشته بود که نوابغ علمی و مخترعان بزرگ بظهور پیوست و تمدن علمی شگفت آوری بوجود آمد و اساس متینی ریخته شد.

اگر از علوم و معارف مذهبی و ادبی از قبیل نحو، صرف، فنون، بلاغت، فقه، تفسیر و حدیث که اصلاً زاده تعلیمات و اصول دینی و کتاب مذهبی مسلمانها (قرآن مجید) بود کمی بعدتر نظر کنیم، علوم را مطمح نظر قرار خواهیم داد که بوسیله ترجمه کتب بدست مسلمانها افتاد از قبیل علوم طبیعی، ریاضی فلسفه، هیئات و نجوم و غیره.

علوم ریاضی بخصوص قسمت نجوم درین عصر بی اندازه کسب اهمیت نموده، و در فن (تنجیم) کتبها نوشته شد که مملو از دقایق علمی و لطائف تاریخی و ادبی بود گرچه آنها باین علوم (فلسفه، فنون، ریاضی، هیئات، نجوم) قبل از اسلام نیز بسدیت و آشنائی داشتند، اما زمانیکه در حوزه اسلام داخل شدند، دامنه آن وسیع شده با تمدن و علوم و معارف اسلامی ممزوج و از آن تمدن علمی شگفت آوری را بمیدان کشانیدند، اولین کسیکه از مسلمانها متوجه علم نجوم شد (خالد بن یزید بن معاویه است) که در سال (۸۵) هـ اولین کتابی در علم نجوم در عصرش ترجمه شد، و ابی هویت تاریخی این کتاب صحیح و درست معلوم نیست در عهد ابو جعفر منصور خلیفه عباسی (۱۳۶، ۱۵۸) عربها به شهر نشینی خو گرفته کم کم دانستند که در دنیا علوم دیگری نیز وجود دارد این بود که متوجه ملل دیگر شدند و هر کجا از دانشمندان سراغ یافتند بدور خود جمع نمودند.

منصور بواسطه میلی که بنجوم داشت توجه به ترجمه کتب نجوم نمود اهتمام و کوشش عمده منصور بر فلکیات بود، و مجسطی یگانه یادگار هیئات قدیم و شهکار عمده بطلموس که نتیجه زحمات ریاضی دانهای کلدی، یونان و اسکندریه بود عربی ترجمه شد در عهد هارون رشید (۱۷۰، ۱۹۳ هـ) بعضی کتب طب و ریاضی را عربها بنهایت شتاب ترجمه کردند و چون نوبت بمامون (۱۹۸،

(۲۱۸) رسید بازار نقل و ترجمه، تعلیم و قلم، رواج گرفت کتابهای زیاده فلسفه و منطق بزبان تازی در آمد و در نتیجه نهضت علمی جهای نگیری اسلام پدیدار گشت پس از آنکه عصر ترجمه رو با تمام رفت علمای بزرگ و نوابغ علمی در هر رشته از علوم ظاهر شد و کتابهای بسیاری نوشتند اینجاست که ملوک خراسان برای اقتدار از خلفای عباسی و یا بخاطر همچشمی به آنها دربار خود را از علما و حکما زیب و زینت دادند.

سامانیان یگانه سلسله ای بود که توانستند عصر طلایی علم و ادب را در خراسان بنانهاده رونق بخشند، یکی از کارهای مهم آنان ترجمه پاره ای از کتب مهم عربی بفارسی بود که با ینقسم علم را میان توده افغانی رائج کردند، که تفسیر طبری و تاریخ طبری از کتب شهکار این دوره است خصوصیت که حوزه های علمی خراسان بر حوزه های علمی بغداد داشت همانا جنبه فلسفی و ریاضی بود که بر دیگر علوم غلبه داشت.

بارون کارادو (که یکی از اعضای اکادمی علوم فرانسه) در کتابی که در شش جلد تحت عنوان (متفکرین اسلامی) نوشته در جلد دوم آن جایگاه از علوم و صنایع مسلمانها و تمدن ایشان بحث میکند می نویسد :

شرقیها در هیچ یک از قسمتهای طب و فلسفه و دیگر علوم با اندازه علم نجوم در زندگی روحی ماثثیر نکرده اند و در قرون وسطی که شروع بترجمه کتب شد، نخست ترجمه کتب نجوم است که شرقی ها آن را نوشته بودند و از فارمول، معلومات و آلات ریاضی ایشان غربی ها تقلید و علما از آن پیروی کردند و باز در حصه دیگر جلد دوم جایگاه از علوم و اختراعات اسلامی سخن میگوید در قسمت ریاضی حساب شطرنج را از البیرونی ذکر میکند. خلاصه ممالک اسلامی در تمام علوم مخصوصاً علم نجوم در آن عصر آشنائی و بلدیت کامل داشتند.

اسم، نسب و زادگاه البیرونی :

دانشمند معاصر دهخدا در رساله ای که تحت عنوان (شرح حال ابوریحان

البیرونی) نوشته‌اند راجع به اسم و نسب البیرونی چنین تذکره می‌دهند اسمش محمد بن احمد خوارزمی بیرونی از جمله مهندسین و بزرگان علوم ریاضی و یکی از اشخاص برجسته صاحب فطانت و ذكاء بود، مولد اود ربیرون خوارزم است سید حسن (برنی) در کتاب اردوی تالیف کرده گوی خویشت که در تحت عنوان (البیرونی) نگاشته‌مینگار دکه البیرونی از میدان وسیع خوارزم که حصه زیرین دریای جیحون باشد بوده در دربار خوارزمشاه میزیست.

نظر بشواهد تاریخی در اخیر قرن اول هجری پیش از تسلط مسلمانها مملکت خوارزم صاحب حکومت جداگانه و مستقلی بود که مردم آن سرزمین رسم الخط علیحده و عادات و رسوم مشخصی داشتند زبان آنها را خوارزمی می‌گفتند و این طرز تا آخر قرن چهارم هجری دوام داشت این حکومت صد سال پیش از بعثت حضرت پیغمبر (ص) بدست کیخسرو افتاد و پدرش (سیاوش) از همه پیشتر آنجا آمده سکونت اختیار نمود. و بعد ازین تاریخ حکومت خوارزم رو بزوان می‌رود، و تنها نام خاندانی و سلطنتی محفوظ میماند، و تا قرن چهارم هجری در پرده تاریکی و ظلمت بسر برده و حالات سیاسی ایشان تنها محفوظ بنام (شاهی) می‌باشد و بس.

یا قوت در معجم البلد ان مینویسد :

که بیرون کلمه پارسی است، و بمعنی خارج بوده و چون توقف البیرونی در شهر خوارزم مدتی قلیل بوده و دوری او از وطنش زیادت گرفت او را از این جهت غریب و بیرون گفته‌اند.

قزوینی در تعلیقاتیکه به چهار مقاله عروضی سمرقندی نوشته‌اند شرح ذیل را از مقدمه کتاب (ماللهند) که ادوار دساخا نواز معلمین دارالفنون همایون برلین بر آن نوشته است. و اصل کتاب تالیف ابوریحان است می نویسد که : بیرونی تخلص وی بوده زیرا بیرونی منسوب به بیرون خوارزم یعنی خارج شهر است. و یا آنکه از ولایات خوارزم در هر صورت از خود شهر خوارزم

نیست، لذا اورا بیرونی گفته اند و چون (باء) بیرونی (باء) مجهول است و این کلمه در زمان ابوریحان بهمان نحوی که اقتضای (باء) مجهول است یعنی (کسر مشبعه) تلفظ میشده و آن در تلفظ عربی (اشبه) اشیاء است بیای ساکنه ماقبل مفتوح، لذا مصنفین عرب این کلمه را بیرونی بفتح بباء ضبط کرده اند.

بعضی روایات دیگر میرساند که البیرونی از اهل بیرون سند است. ولی این عقیده اشتباهی بیش نیست، زیرا قریه ای بیرون سند با فون است و آن (بیرون) میباشد نه بیرون، و آنرا (بیرون کوت) حیدرآباد سند گویند. خلاصه باتفاق جمهور تذکره نویسان و محققین البیرونی از اهل رستاق خوارزم است ازین رویه بیرونی یعنی بیرون خوارزم منسوب شده است. و راجع باینکه در کدام آغوش بزرگش شده و در کدام مدرسه تعلیم حاصل کرده و نزد چه شخص و استادی شاگردی نموده و با کدام اشخاص بزرگ هم صحبت بوده است معلومات در دست نیست و در باره خاندان بیرونی همین قدر میتوان گفت که او عجمی و غالباً خوارزمی بود، و چون خاندانش متمول نبود - سرپرستی او را از آوان طقولیت آل عراق بدوش گرفت و از همه بیشتر ابونصر منصور بن عراق در تربیه و پرورش البیرونی حصه گرفته است، ولی معلوم نیست که در بین خاندان البیرونی و آل عراق چه رابطه ای موجود بوده، که سرپرستی ویرانده گرفته بودند، و از گفتار خود البیرونی ظاهر میشود که بخاندان خوارزم دلچسپی و انس و الفت خاصی داشت و از آن خاندان در کتاب آثار الباقیه صفحه (۲۳۸) تعریف زیاد میکند.

تولد حیات :

البیرونی یکی از بزرگترین دانشمندان و درخشنده ترین ستارگان مشرق زمین بوده و نظر بکثرت اقوال تولدش در سامداد پنجشنبه سوم ذالحجه سال (۳۶۲) مطابق مهر روز (مهر از ماههای ایران است که پیش از آبان و ماه

هفتم است که مطابق بمسماه میزان میشود (و روز دهم این ماه در سابق جشن برپا میکردند و آنرا جشن مهرگان میگفتند که این مسئله تا زمان غزنویان و سامانیان ادامه داشت و زمان تیموریان از بین رفت. (۳۴۲) نزد گردی و سنه ۹۷۲ میلادی در بیرون یعنی حوالی خوارزم بوقوع پیوسته است. و بعد از غروب شب جمعه دوم رجب (۴۴۰) هـ موافق (۱۰۴۸) در غزنه روی در نقاب خاك پھوشید.

اوایل زندگانی خویش را بدربار مامون خوارزمشاه در مسقط الراس خود حیات بسر برده این شهزاده، مرد عالمی بود، قدر و منزلت البیرونی نزد ملوک معاصرش بسیار زیاد بود، خوارزمشاه او را جلالت و مکاناتی عظیم داده بود، و او روزگاری در ازبدربار مامون خوارزمشاه مقیم بود.

کتاب تاریخ الاطباء مؤلف ابن ابی اصیبعه (سنه ۵۹۱ هـ و ۱۱۹۵ ع) حکایت ذیل را در باره قدر و منزلت و احترام البیرونی نزد مامون خوارزمشاه از زبان خود البیرونی مینگارد که خوارزمشاه روزی بر پشت اسب سوار و منزلی پیموده بود، بفرمود تا مرا از حجره بخوانند من دیرترک بیرون آمدم، پس عنان اسب بجانب من گردانید و قصه فرود آمدن کرد، من از حجره بیرون شدم او را سوگند دادم تا بزیارت خوارزمشاه گفت:

اگر آداب دنیوی نبود، هیچگاه ترا نمیخواندم، بلکه خود نزد تو می آمدم. ابوریحان ظاهراً اوایل عمر خود را در حمایت ها مونیان خوارزم گذرانیده است و خانواده ها مونیان ابتداءً با جگزار ملوک سامانیان بودند، ولی در جنگ و انقراض دولت سامانی بدست حکومت غزنوی و استقرار دولت غزنوی یعنی مابین سنه (۳۸۴ - ۳۹۰ هـ) مستقل و آزاد شدند اما استقلال ایشان طوولی نکشید چه در سنه (۴۰۷ هـ) سلطان محمود غزنوی

مملکت خوارزم را فتح کرده و آنرا بدینسانک مفتوحه خود ضم ساخت
ملوک مامونیان علم دوست و هنر پرور بودند، دربار ایشان مجمع علما
و حکما بود.

ابوریحان چندین سال در جرجان بدریا رشمس المعالی قابوس بن
وشمنیگر که دو دفعه از سنه (۳۶۶-۳۷۱ و از ۳۸۸-۴۰۳) حکمرانی جرجان
و اطراف آنرا مینمود و بسر برد و در سنوات ۲۰۰ و ۴۰۷ هجری یگر بوطن
اصلی خود خوارزم معاودت نمود، و در دربار ابوالعباس مامون بن مامون
خوارزمشاه مدتی بسر آورد، شورش اهالی خوارزم و قتل خوارزمشاه
و لشکرکشی سلطان محمود بخوارزم جهت خونخواهی خوارزمشاه و فتح
خوارزم و سائر واقعات آنوقت را ابوریحان خود مشاهده کرده، و در جمیع
این وقایع حاضر و ناظر بوده است و از جمیع مشاهدات خود کتاب (تاریخ
خوارزم) را که تمام اخبار و آثار و قصص و حکایات متعلق بوطن و وقایع
تاریخی عصر خود را که در اغلب آنها خود شاهد بوده در آن کتاب
تدوین نموده است. متأسفانه این کتاب از بین رفته و چند فصل آنرا
ابوالفضل بیهقی در آخر (تاریخ مسعودی، یا تاریخ بیهقی صفحه ۶۶۵-
۶۷۶) آورده است بعضی روایات آمدن البیرونی را بغزنه تعبیرات مبالغه
آمیز نموده و درین راه غلو پیموده اند. در کتب نفایس الفنون جیب السیر
و نگارستان چنین مینویسند:

که شیخ الرئیس ابوعلی سینای بلخی را نزد (حضرت سلطان محمود
بغزنه بفساد عقیدت و سوء طریقت معرفی کردند و در آن باب چندان
سخن راندند، که بغض و کینه آن حکیم در سینه سلطان جای گرفت و از فرط
عصبیت در غضب شد، و ابوالفضل حسن را نزد خوارزمشاه فرستاد و پیغام
داد که شنوده ام، جمعی از افاضل را در صحبت خویش داشته و از اجتماع
ایشان فرخنده مجلسی فراهم آورده ای ما را هوای لقای ایشان در سر

افتاده ، میباید ایشان را به پایه سریر بفرستی ، تا از شرف حضور ما سعادت اندوز شوند .

چون خوارزمشاه مسئله را قبل ازان که ابوالفضل بخوارزم برسد دریافت علمای فضلای دربار را بخواند و قضیه را به آنها حالی نمود ، و هدایت داد که هر یک بسمتی سفر کنند ولی از جمله علما ، ابوریحان ، ابن الخمار و ابونصر بماندند و دیگران از خوارزم بیرون شدند ، بعد از آنکه سه نفر فوق الذکر بتوسط ابوالفضل بدربار محمود رسید ، سلطان آرزو کرد تا نقد دانش ایشان را بر محک امتحان بیازماید .

نفایس الفنون جای دیگر مینویسد : که ارکان دولت سلطان را گفتند که ابوریحان در علم نجوم چنان است که هیچ چیز بر او پوشیده نیست . سلطان گفت ! و جودیکه بر او هیچ چیز پوشیده نیست آفرید گاراست . ابوریحان در جواب گفت ! اگر سلطان به تصدیق دعوی ایشان ازین بنده برهان طلبد تا فضل پوشیده عیان گردد ، هیچ زبان ندارد .

سلطان از روی غضب گفت ! عزم کرده ام آنرا بیان کن ، که من ازین قصر از کدام در بیرون روم ؟ ابوریحان اضطراب برداشت ، طالع مسأله معلوم کرد ، زایچه بنهاد ، و جواب اخذ نمود و در ورقی ثبت کرد و گفت معلوم کردم . سلطان فرمود تا در برابر او ، دیوار قصر بشگافند و در آنجا دروازه دیگر بغیر از چهار دروازه سابق قصر تعمیر کنند تا از آنجا بیرون رود .

پس از آنکه شاه از آن دروازه بیرون رفت ، و چون ورق را نزد سلطان آوردند واضح گردید که آن فاضل دانش از آن معنی که صورت پذیرفته بود خبر داده است غضب سلطان زیادت گرفت و فرمود تا او را از بام قصر پائین اندازند ، ولی ارکان مملکت برای حفاظت جان او تدبیری گرفتند در پائین دامی مهیا نمودند ، تا با او ضرری نرسد .

بعد از مدتی قضیه را بسططان گفتند ، سلطان را آن تدبیر خوش آمد و او را

طلب داشتند و سلطان برایش گفت! اگر دعوی تو چنان است که هیچ چیز بر تو پوشیده نیست، چرا ازین حال واقف نبودی ابوریحان صورت وقوع این واقعه را بکاعدی نگاشته بود، کاعذ را حاضر کردند و در آن حین این واقعه ثبت شده بود، سلطان باز در غضب شد، امر نمود تا او را بزند ان کند البیرونی مدت (۶) ماه محبوس ماند تا آنکه احمد میمندی در شکار گاه چون سلطان را خوش طبع یافت، سخن از علم نجوم آورد و از ابوریحان تذکر نموده، از وی تعریف و توصیف کرد ولی سلطان از کردار و افعال او بدگفت، فرمود که فردا، او را بیرون آرند.

ابوریحان را بیرون آوردند و بحضور سلطان مشرف شده و سلطان با او گفت اگر خواهی از من برخوار باشی سخن بغیب دانی مگوی، و این علم باطل است ابوریحان از آن پس سیرت بگردانید و باز بخوارزم معاودت کرد و در آنجا میزیست و بعد از وفات مسامون کنج افزو و گزیدو به نشر علوم و تالیف کتب پرداخت و بعد از وفات محمود باز بغزنه آمد.

اگر چه این روایت تاحدی بحقیقت، مقرون است اما چون محمود از فضلا شعراء، و ادبای احترام مینمود، روانمیداشت که بآنهم اذیت و ضرر و آزاری برسد، و از جانب دیگر چون طرفدار حق و حقیقت بود، نمیخواست بتوسط کردار و عمالی که علمای نجور مینمایند، چون در بین طبقات عامه عکس العمل خرابی مینمود. ازینروا اگر امر نموده باشد حقیقت دارد ولی نه بآن شدت و حدتیکه تذکره نگاران میبالغه کرده اند.

روایتی دیگر را نویسند ه معجم الادبای مینگارد که سبب رفتن ابوریحان بغزنه این بوده که سلطان محمود آنگاه که برخوارزم مستولی شد، ابوریحان را با استادش عبدالصمد اول بن عبدالصمد الحکیم گرفتار کرده عبدالصمد اول را بکشت و قصد کشتن البیرونی را نیز داشت لیکن محمود را گفته اند که او در علم نجوم امام وقت است و شاهان از داشتن وی گزیری نباشد.

این گفته معجم الادبیا که سلطان محمود ابوریحان را به جبر و محبوس آورد و خیال داشت که او را بقتل رساند مقرون به یقین نیست، زیرا از مانی-که محمود بخوارزم مستولی شد، و چون علم دوست و هنرپرور بود، و از علما بس حمایت میکرد، و قتیکه بغز نه مراجعت نمود، ابوریحان و سائر افاضل را که در دربار خوارزمشاه بودند در بهار سنه (۴۰۸) ه در مصاحبت خود بغز نه آورد، و پس از آنکه ابوریحان در غزنی مسکن اختیار نمود، چندین دفعه بوطن خود خوارزم سفر نمود و در غالب جنگها با پادشاه جنها نگیر سلطان سلطان محمود بغز نوی بهندوستان بملازمت وی همراه بود و در هند با حکما و فضلا بحث هانموده است و زبان سانسکریت را بیاموخت و دایره معلومات خود را از تاریخ، هیئات، ریاضی، جغرافیه و علوم طبعیه بواسطه معاشرت با حکمای هند وسعت داد.

(باقی دارد)

شما قادر نیستید با پول خود جز جمعی قلیل دوست تهیه نسائید - ولی میتوانید بارفتار نیک و محبت عالمی را فریفته و بار خود سازید. حضرت محمد (ص) مقدس ترین وظیفه آدمی نیک است علی الخصوص بکسانی که از آنان روز بدی دیاده است.

تجربه مد رسه ایست که محصلین خود را با قیمت گرانی با رمی آورد. (فرانکلن)

هرگاه غضب شما را از جاده اعتدال خارج ساخت فوراً به ایفیه نگاه کنید بی اختیار بخود میخندید. (روسو)

ترش رویان و محبوسان فیلسوفان دروغی بیش نیستند و در نزد مردم دانا ارزش و مقامی ندارند. (مولیر)

فن و طب در اسلام

«دورهء طلایی»

«از ۹۰۰ تا ۱۱۰۰»

در انجام دورهء ترجمهء اطباء و متفکرین عالم اسلام علاوه بر اینکه بعلوم و فنون یونانی استناد نمودند با افکار و تجارب ایران و هند وستان نیز باین علوم و فنون صحت و وسعت بیشتری بخشیدند. اگرچه تمام علوم و آثار ایشان تتبع گردیده ولی در آنهایک اصلیتی و احدی دریافت نشده بود بنابراین علمای اسلام بعلوم خویش اعتماد نموده خواستند تا آنهارا انکشاف دهند.

در این اثنا فن و بالخاصه طب از عیسویان و صابئین به مسلمانها و بالخاصه ب علمای ترک و ایران انتقال میکند. بجای مجموعه های ضعیفی که از منابع قدیمه جمع گردیده است به آثار مهمهء انسیکلوپیدیک مقابل میشویم.

در این آثار علم و عرفان نسل های گذشته بدقت تصنیف گردیده و به نسل جدید عرضه میگردد. یکی از نخستین و بزرگترین محررین این دوره رازی است این شخصیکه غرب لاتینی ویرا بنام (RHAZES) می شناسند در بین سنوات (۸۶۵ - ۹۲۵) زنده گانی داشته است. رازی در (ری) که قریب طهران امروزیست متولد گشت، هیچ شکی نیست که رازی طوریکه بزرگترین طبیبی است که در عالم اسلام بوجود آمده، در بین بزرگترین اطباء دنیا، نیز اخذ موقع مینماید.

رازی در بغداد در نزدیکی از قلامید حنین ابن اسحق به تحصیل خویش ادامه داد. ابن قلامید حنین به طب یونان، ایران و هندوستان و قوف داشت رازی، در آن جوانی خویش بکیمیای اشتغال ورزید و با لایحیر هنگامیکه شهرتش باعث برین شد که از هر طرف آسیای غربی طلبه و مریضا فراد را طرافش

گر دآورد، تمام مساعی خویش را بطب منحصر گردانید .
 بعلم ، احاطه عشارانی داشت ، دارای آثار زیادی بود و از جمله تألیفاتیکه عده
 آنها بیش از (۲۰۰) میباشد نصف آنها متعلق بطب بوده است .
 اگرچه در بین نوشته های او که متعلق بطب است بعضی از آنها یک ماهیت
 ناپایدار داشته است ولی تنها تذکر عناوین آثاریکه از طرف رازی تحریر
 یافته است نیز بموضوعات عقیمه روح و نازگی میدهد . که بعضی آنها
 بروجه آتی است :-

«راجع به اینکه حاذق ترین اطباء نیز نمیتوانند هر مرض را شفاء دهند ،
 راجع باینکه : مریض هائیکه میرمند چرا داکترهای حاذق را نیز ترک میدهند ؟
 راجع باینکه : خلق ، شارلتان ها و متطبب ها را چرا به طبای حاذق ترجیح
 میدهند راجع باینکه چرا : طبای جاهل عوام و زن ها ، نسبت به
 طبای عالم بیشتر موفق میگرددند .»

این آثار در بین موضوعات جزئیة قرار میگرد که رازی در آن قلم دوانی
 کرده است . و سایر آثار او امراض مختلف و جداگانه را موضوع بحث قرار
 میدهد . اثریکه راجع بسنگ کرده و مثانه (که مرضی است منتشر در شرق قریب)
 نگاشته است یک نمونه از آثار او را تشکیل میدهد .

راجع به تشریح نیز اثری تحریر کرده است ولی در بین آثار رازی مشهور
 ترین آنها ، راجع بمرض چیچک و سرخکان میباشد ، این اثر متعاقباً به
 لاتینی ترجمه گردیده سپس به انگلیسی و سایر السنه نیز ترجمه گشته
 و در بین سنوات ۱۴۹۸ و ۱۸۶۶ بیش از ۴۰ دفعه به طبع رسیده است . اثریکه
 در باره این دو مرض ، نخستین دفعه ، درست ترین معلوماتی داده است همین
 است . این سطوریکه از وی نقل نموده ایم با فاده روح متجسسی که باصل
 اثر حاکمیت داشته است ، معاونت میکند :-

« بمرض چیچک حمای میدید ، (تب بادوام) و در دپشت ، تخرش بینی

جستکه خوردن در اثنای خواب تقدم مینماید . اعراض مهمه آن تب و در دپشت ، اضطراب ، ات تضییق آوری در تمام حصص وجود ، پندیدگی و بعضاً تقلص در روی ، سرخی شدید در رخسارها و چشمها ، حتی که گویا وجود تحت فشاری قرار گرفته است سستی در عضلات ، درد گاو و سینه توأم با شدت تنفس و سرفه خشکی دهن ، کثافت بلغم ، غور شدن آواز ، گرانی سر و در دسر میباشند ، در سر خکان تهیج ، اضطراب ، عصبانیت و تشوش نسبت بمرض چپچک شدید تر است . ولی در مرض چپچک در دپشت شدید تر میباشد .

رازی ، راجع بزالله داغهای که پس از انکشاف کامل مرض چپچک بحصول میپذیرند . چاره ها و تدایوهای پس موثری ارائه میدهد ولی اینها آثار چپچک را کاملاً از چهره محو نمیسازد . چنانچه در شرق دنوز هم به آنها تصادف میگردد . بزرگترین اثر طبی رازی بعباره دیگر معظم ترین اثریکه در دنیا از طرف یک طبیب ماهر نگاشته شده تواند ، اثری است که بنام (الحاوی) مسمی بوده و جامع تمام معلومات طبی یونانیان ، سریانیان و عالم عرب میباشد رازی پارچه های را که از آثاریکه در تمام مدت حیات خود در موضوع طب خوانده و انتخاب نموده است تدوین نموده و بر آنها تجارب شخصی خویش را نیز افزوده ، بالاخره در سنوات اخیر حیات خویش به تصنیف آنها پرداخته اثر بزرگ و محتشمی بوجود آورده است ، نظر به بعضی تراجم احوال رازی در قید حیات خویش شخصاً این اثر را تکمیل نتوانسته ازینجهت تلامذوی پس از وفات استاذ خویش به اثر او شکل نهائی داده اند ، از جمله مجلدات (الحاوی) که عده آنها بیش از ۲۰ جلد بوده است تنهاده جلد آن پایدار مانده است اینها نیز در هشت یانه کتابخانه بصورت متفرق میباشد ، پس از دو عصر از وفات رازی ، تنها دو نسخه مکمل این اثر بزرگ او معروف بود . وای من از یاد داشت های یک حکیم چشم ، که منسوب به خاندان بختیشوع بوده است دانستم که هنگامیکه او به تحریر اثر خویش مشغول بوده است قسمت مطابق

به چشم و امراض چشم (الحاوی) را خوانده و از آن استفاده کرده است. رازی در اثنائیکه از هر مرض بحث مینماید اقول یونانیان سریانیان، عرب، ایرانیان و هندیان را نیز راجع به آن مرض نقل مینماید. سپس مطالبات خوبش را نیز بیان نموده و تجارب خود را علاوه میکند. و درین شکی نیست که تجارب و مشاهدات او جداً مهم است. (الحاوی) رازی از طرف یک طبیب موسوی (سجلیانی) موسوم به فرج ابن سالم تحت حمایت حکمدار «آقزو» شارل «اول» به لائینی ترجمه گردیده و این کار مهم در سنه ۱۲۷۹ به اتمام رسیده است. این اثر معظم، در اعصار یک ترجمه آن تمقیب میگردد، متمادی استناد بخونش گردیده. بالاخره از ۱۴۸۶ به بعد طبع شده است. در سنوات ۱۵۴۲ این اثر بس معظم و بر مصرف پنج دفعه و بعضی قسمت های آن بیشتر بطبع رسیده است. تاثیر این اثر در طب اروپا خیلی بزرگ است.

رازی غیر از این آثار یک در باره طب نگاشته است آثار متعلق به آلهیات فلسفه، ریاضیات هیئت و علوم طبیعی نیز از خود بسیار گذاشته است، که این اثر اخیر اندک از ماده، مکان، زمان حرکت، غذا، نشو و نما، تعفن، احوال جویه، بصریات و کیمیا، بحث مینماید. قیمت و اهمیت آن آثار رازی که از کیمیا بحث مینماید، بالاخره در اعصار اخیر فهمیده شده است زیرا یک اثر پر قیمت اورا راجع به فن کیمیا تنها در همین سنوات قریب در کتابخانه یک پرنس هندی دستیاب گردید. رازی با اینکه به منابع استناد مینماید که جابر استناد کرده است، مع ذلک موادراییک صورت بس مکملی تصنیف نموده، تعالیمالات کیمیوی و چهارهای کیمیوی را بیک صورت بس واضحی ابصاح می نماید. که بدین طریق از مشارالیه تمایز و بوی تفوق می یابد. در حالیکه جابروسایر کیمیاگران اسلام مواد معدنی را به (اجسامی) از قبیل طلا و نقره؛ و «بجواهری» از قبیل کبریت و آرسنیک؛ و به «ارواحی» از قبیل سیماب ملح آمونیاک تصنیف مینمایند،

رازی مواد کیمیا ویرا به نباتات، حیوانات و معدنیات تصنیف میکند که این نظر زقلقی از زمان وی تا به امروز مستقیماً انتقال کرده است. رازی معادن را به روحها، جسمها، سنگها، زاجها، بورکسها و املاح تصنیف میکند و اجسام متصاعد (پرنده) را از ارواح غیر متصاعد تفریق مینماید و کبریت سیماب، آرسنیک و نوشادر از جمله اخیر الذکر محسوب میکند.

از معاصرین نامدار رازی یک نفر موسوی مصری است که در عالم غرب بنام «Isac Judavies» یعنی «سحاق موسوی معروف گردیده است او در بین سنوات (۸۵۵-۹۵۵) زندگانی کرده است. این موسوی که در عرفان اسلامی کسب و کمال نموده است برای حکمداران فاطمی تونس طبابت کرده است آثار او در مابین آثاری قرار میگیرد که نخستین دفعه به لاتینی ترجمه شده اند قسطنطین افریقائی در سالهای ۱۰۸۰ به این کار مشغول گشت و این آثار بالای اروپای قرون وسطی تاثیرات عمیقی افکنده و علاوه بر آن تا قرن ۱۷ موضوع درسی قرار گرفته است، رابرت برتن که بین سنوات (۱۵۷۷-۱۶۴۰) زندگانی داشته است در اثر یکی بنام (The Anatomy of Melancholy) یعنی «تشریح ما لیخولیا» نگاشته است از آثار این دانشمند مصری اقتباسات بسیاری نموده است.

آثار اسحق راجع به تبها، عناصر، ادویه بسیط، و از همه بیشتر اثر یکی راجع به ادرار نگاشته است در عالم طب عصرها کمیت داشته است. رساله ثیکه او تحت عنوان «رهبر اطباء» مرقوم داشته است خیلیها شایان دقت بوده. و ازین اثر تنها نسخه عبرانی باقی مانده است. این رساله، ارزش بلند اخلاقی مسلک طب را ایضاح میکند. ما نمیتوانیم بدون تذکر چندی ازین وجیزهها بسگذریم.

اگر بر طبیبی فلاکستی آید نباید شکایت نماید، زیرا هر انسان دوری دارد، «بایست هنر ترا ترفیع بدهد، ترفیع خود را در مقابل تنزیل دیگران

طلب مکن» ، «عیادت و تدایوی فقرار را فراموش مکن! در دنیا هیچ کاری بهتر ازین نیست» ، «اگر از بهتر ساختن مریض مطمئن هم نباشی بوی تسلی ده که بدین صورت به قوای طبیعی او معاونت مینمائی» .

برگزیده ترین نامید اسحق مسلمانی بود که نامش ابن الجزار بوده است وفات او در ۱۰۰۹ ، است و مهم ترین اثر وی بنام «توشه رهروان» میباشد این اثر در مدت کمی به لاتینی ، یونانی و عبرانی ترجمه گردید و یکی از آثاریکه اطبای قرون وسطی با آنها زیاده تر آشنائی داشته اند همین اثر بوده زیرا که راجع با مراض داخلی معلوماتی را حائز بوده است ولی قسطنطین افریقائی که مترجم این اثر بوده است محرر اصلی آن را اهمال نموده و اثر را بنام خویش منسوب ساخته است .

آثار کیمیای که به (جابر) عطف میگردد برای علماء و متبعین معمائی را تشکیل میداد. اگر این «جابر» همان جابری باشد که در عصر هشتم بعنوان «صوفی» شهرت داشته است ، پس کشف نمودن این امر که مشارالیه در آن آوان به آثار یونانی که هنوز ترجمه نگردیده و دستیاب نمودن آنها غیر ممکن بوده است چگونگی اطلاع حاصل نموده است یک امر بس مشکلی میباشد . امروز بعضی دلائلی موجود است که از روی آن میتوان استدلال کرد که آثار یونانی که بنام جابر منسوب است عاید به اوائل عصر دهم میباشد و چنان معلوم میشود که آن آثار از طرف جمعیت مخفی که مشابه به جمعیت اخوان الصفا بوده است نگارش یافته است . در آثار طبی جابر تنها از موه لفات یونانی اقتباساتی بعمل آمده است . ولی افاده محرر خیلی آزادانه است . وی از ادویه سریانی و هندی بندرت بحث میکند ولی اسمای فارسی را وقتاً فوقتاً اقتباس مینماید . ازین جهت ما میتوانیم این اثر را مجموعه از تجربات علمی متعلق به یونانیان در باره ادویه و سمیات ، و معلومات عملی مخصوص به ایرانیان بشماریم . شکی نیست که این اثر آخرین حلقه ایست که دوره قبل از اسلام را با انکشافات علمی بعد از اسلام ربط میدهد .

جابر در عالم اسلام بحیث پدر علم کیمیا مشهور است. کلمه کیمیا در لسان مصر ما خود است از کلمه کامیت و یا کمت که به معنی زمین و خاک میباشد و یا نظر به اقوال بعضی این کلمه مشتق از کلمه یونانی که بمعنی «فلز گداخته» است، میباشد چه در نزد عامای مصری و یونانی اساسات این علم قرار ذیل است :-

۱ :- تمام فلزات در حقیقت یکی است ازین جهت ممکن است یکی بدیگری تبدیل گردد

۲ :- طلا صافترین فلزات است و نقره بعد از آن قرار میگیرد

۳ :- جوهری موجود است که فلزات سفلی را به فلزات صافی و عالی تبدیل میکند.

این همه تلقیات آرزوی تجربه را بمیان آورده و سائق باعث تاسیس دسته از نظریات میگردید گذشته از آن در اسکندریه که مرکز عرفان یونان بوده است و در عالم اسلام یکدسته تسابلات تصوفی که ماخوذ از گنوستیکها و افلاطونیه (۲) جدید بوده است بر جریان تتبع و تجربه تا ثیر مینمود ازین جهت کیمیائی که در دست جابر موضوع تجربه بوده است در دست دیگران ماهیت خود را تغییر داده و وسیله خط و خطائی گونا گونی گردید.

۱ :- گنوستیک ها کسانی اند که در سه عصر نخست عیسویت میکوشیدند تا عقاید عیسویت را با تعلیمات فلاسفه یونان توافق دهند. ایشان باین فکر بودند که حقیقت دینی را به بهترین وجهی میدانند.

۲ :- در عصر سوم میلادی افکار فلسفی افلاطون که بین «۴۲۷-۳۴۷ ق م» زندگی داشته است، در اسکندریه با افکار حکماء قدیم مصر ممزوج گردیده و ازین امتزاج یک سیستم جدید فلسفه بوجود آمده است که در تاریخ فلسفه به افلاطونیه جدید یاد میشود.

از آثار جابر صدها اصطلاحات فنی از عربی به لاتینی و از لاتینی به اوسته اروپائی انتقال کرد

کلمات لاتینی از قبیل ریالگار یعنی سلما ید قرمز ارسنیک ، توتیا (زنگ اوکساید) القلی انیمونی ، برای طرف بالائی ظرف تقطیر ، انبیق و برای حصه تحتانی آن الودل تماماً مأخوذ از عربی است.

یک ماده جدید کیمیوی سال امونیاک است که در آثار جابر بمشاهده رسیده وای در آثار پیشتر یونا نیسان بنظر نمیخورد. ماده که یونا نیسان آنرا امونیاکن مینامیدند نمک معدنی بوده است

برای اینکه خدمتیکه جابر به علم کیمیا ایفا نموده است طوریکه شایان آنست تقدیر گردد لازم می آید که تمام آثار او بالخاصه اثر معظم (هفتاد کتاب) او انتشار یابد این اثر تا از منتهی اخیره تنها بایک ترجمه لاتینی خیلی ناقصی شناخته می شد. نگارنده این رساله افتخار این را حاصل نموده است که یک نسخه عربی مکمل آنرا بدست بیاورد.

آثاریکه منسوب به جابر است بلا تأخیر به لاتینی ترجمه گردید. نخستین ترجمه که درین باره بعمل آمده از طرف انگلیسی موسوم به رابرت در سنه ۱۱۴۴ میباشد. اثریکه متشکل از هفتاد رساله بوده و بنابرین (هفتاد کتاب) تسمیه شده است از طرف جرارد که از (کرمونا) میباشد ترجمه گردیده است. اثریکه موسوم به (شمس الکمال) بوده و بنام جابر منسوب است از طرف مترجم انگلیسی موسوم به ریشارد روسل در سنه ۱۶۷۸ موضوع بحث قرار گرفته و این شخص ویرا بطور « جبر مشهورترین پرنس و فیلسوف عرب » موضوع بحث قرار داده است دکتور ای، جی هومیار د لائلی فراهم آورده است که آثاریکه در از منتهی اخیره لاتین ها بشخصیکه بنام جبر شناخته و منسوب میدارند به کیمیا گران عرب عاید بوده است.

نکته چند در باره تدریس

جغرافیه

(پوسنه بگذشته)

کسانی که اصول و مبانی جغرافیه را به اطفال می آموزند و در عین زمان درین زمینه از علوم مربوطهء دیگر هم بی بهره نبوده بلکه کمک میگیرند .

این اشخاص به زمین شناس جیالوجست اند و نه گیاه شناس (باتونست) و همچنین ایشان نه متخصصین حقوق قانون اند و نه عامی اقتصاد سیاسی (Political Economists) بلکه عبارت اند از جغرافیه دانها و بسکه ناگزیر در راه تربیهء علمی و عرفانی خود از برخی نتایج تحقیقی شقوق دیگر علوم که با جغرافیه ارتباط دارد استفاده نمایند .

چنانچه خط سرحد محض و فقط خط رسمی نیست بلکه منطقه ایست که تأثیرات بساممی جغانبین در آن تصادف کرده بعمل می آید بهمین ترتیب حد فاصل بین جغرافیه و علوم مربوطهء دیگر نیز آنچنان بوضاحت تمام کشیده نشده است چنانچه بعض اشخاص که از اهل جغرافیه نیستند و در آن علم دسترس کامل ندارند بعضاً بوجود چنان حد فاصل مشتاقند درینهم جای شک نیست که برخی از نویسندگان از حدود معینه جغرافیه قدم فراتر نهند و به این ترتیب بگمان اینها بتوانند در اثر کوشش در معرفی و آموزش جغرافیه بیشتر کمک نموده باشند برعکس مرتکب نقص و ضرر بزرگی میشوند . چون بخواهیم از علوم دیگر در جغرافیه استفاده کنیم و همچنان خواهان باشیم تا درین طرز عمل ما انحراف و عدولی در علوم مربوطه دیگر رخ ندهد لذا بیک نوع حس یا استعداد مخصوصی جهت هدایت و رهبری نیازمند میباشیم . هنگامیکه جغرافیه انسانرا موضوع بحث خود قرار داده و آنرا معرفی میکند نمیتوانیم بگوئیم که چیزی و یا علم دیگری هم در داخل حدود جغرافیه وجود دارد از جایی علم الاجتماع بهچنان تشریحات و بیاناتی متوسل میشود که هرگز متضمن محیط جغرافیائی (که عبارت از ارتباط

انسان با محیط جغرافیایی او) نمیشد پس عالم مذکور بهیچ صورت در جغرافیه شامل نیست. عالم جغرافیه محض در باره یک عامل ارتباط و مناسبات محیطی دلچسپی مخصوص نشان نمیدهد چنانچه یکتا جیاالوجست در باره شکل و ساختمان یک سنگلاخ و یا یکتا باتونست در باره نباتات یک ناحیه و همچنان یک تن اثرگرافر در باره فولسکور دلچسپی نشان میدهند بلکه جغرافیه دان جمیع آنها را بصورت دسته جمعی تحت مطالعه قرار داده و میکوشد تا بین آنها ارتباط و مناسباتی که موجود است برایش روشن گردد چرا که زمین و انسان دائماً بطور مسلسل بالای یکدیگر دارای تاثیر و نفوذ میباشد.

بعضی ها هم چنین تصور کرده اند که ممکن است جغرافیه هرگز و بطور کلی علم شده نتواند. «لاروس» آنرا ادبیات نامیده است و «لنغی» آنرا علم خوانده و یورکی هر دو نام فرق را بر جغرافیه اطلاق داشته است. بهر صورت ما میدانیم که جغرافیه در ساحه تحقیقات و مطالعات خود دارای اصولی است و اساساً در ساحه انکشاف خود همانا اساس عمده و یا از انکشاف و پیشرفت علوم دیگر را از مشاهد و تجربه گرفته تا ترکیب و تعمیم و نقد تعقیب و پیروی کرده است. و نیز میدانیم که جغرافیه درین روش خود اگر نتواند که قوانین و اصولی بوجود آورد میتواند که بالاخره چنان فرضیاتی بمیان آورد که نسبت بوضع و حالت موجوده دنیا درست و قابل اعتبار باشد اما چیز حقیقی و مهم دیگر آنست که بکنوع طرز تلقی و ذهنیت جغرافیائی نیز موجود است اگر چه ذهنیت مذکوره بسیار عمومیت هم ندارد.

اگر جغرافیه را متهم میسازند که از حدود معینه خود تعدی کرده و به علوم مربوطه دیگر دست درازی میکند باید همچنان باین امر هم تن در دهند که شقوق علوم دیگر نیز اینگونه از جغرافیه چیزهایی به استعاره می گیرند و استفاده ها میکنند. آیا یک نفر مورخ بدون آنکه اول شکل و صورت نواحی مدیترانه ای پیش نظر خورد مبرسم نسازد میتواند در باره

امپراتوری روم و یا فتح و غلبه اعراب در آن نواحی چیزی بگوید؟؟؟
 آیاموءرخ مذکور میتواند در بارهء موجبات و اغراض سیاست ممالک
 روسیه از قرن (۱۷) تا قرن (۲۰) تشریحاتی دهد و یا تصویری قیام کند
 مگر اینکه مشارالیه به در دانیل نظری نیفکند و یا اشاره ای نه نماید؟؟؟
 یک تن بیاتر نیست وقتی میخواند در بارهء تقسیمات یک جنس و یا نوع
 مخصوص نباتات یاد داشتی فراهم نماید آیا مشارالیه از جغرافیه نباتاتی
 ه گزسخنی بمیان نمی آورد؟؟؟

آیا یک نفر اقتصاد دان میتواند ارزش انکشاف یا استخراج یک معدن
 را بدون در نظر گرفتن محتویات آن و همچنین بدون غور در بارهء مناسبت
 و ارتباط آن به بازارها خطوط مواصلات کمیت و کیفیت کارگران
 و ذخائر آب و غیره تخمین نماید؟؟

چنانچه حی برن هس گفته است « اولین مرحلهء پیشرفت و توسعه در یک
 علم بالای حدود و چرکات آن صورت میگیرد » جمیع این متخصصین
 هنگامیکه میخواهند معجزه و آ در بارهء انسان ، محیط و فضا (مکان)
 تذکر نمایند تذکرات ایشان مبنی بر نقاط نظر جغرافیائی میباشد .

جغرافیه و نقشه کشی : (CARTOGRAPHY)

حقایق جغرافیائی دارای خاصیت و خصوصیتی است که باید بوضاحت
 تعیین محل آن صورت گرفته و نقشه کشی شود و همچنین حدود آن تعیین گردد
 لذا ازین رهگذر نزد اکثر مردم جغرافیه و کار توگرافی عین یکدیگر تلقی شده
 است در حقیقت جغرافیه و کار توگرافی دو چیز غیر قابل تفکیک میباشد اما
 با آنهم باید دانست که نقشه کشی (کار توگرافی) انتها و سرانجام جغرافیه
 نیست . کسانی که بران حقیقتی از حقایق جغرافیائی بالای نقشه و یا کره مکان
 تعیین میکنند و فقط به آن قدر اکتفا ورزیده قناعت مینمایند چنین اشخاص
 اکثر نمیتوانند افکار پرا در ل کنند که نسبت بحالت متذکره بیک نفر جغرافیه دان

تربیت دیده دست میدهد و نتیجه پیشرفت و ترقی کار توگرافی همان بود که تحصیل و مطالعه جغرافیه را با یکنوع نمایش فنی که آنرا باید در مورد جغرافیه تاسف آور خواند مخلوط و مغشوش کرد حتی در ایام موجوده نیز عوام الناس چنان تصور میکنند که کار و شغل عمده و اساسی جغرافیه دانها ترسیم و ترتیب نقشه بوده و کار و بارشان آنست که بعد از هر جنبش و انقلاب سیاسی ایشان بصورت صحیح و درستی سرحدات جدید مال را که ترقی در آن رخ داده و عوض شده است تعیین نمایند و بقول بنیادغلی ای لوفیور «تا حدیکه یک جغرافیه دان علاقه نشان میدهد برای او نقشه محض و فقط اهمیت یک آنرا دارا میباشد.»

بقول بنیادغلی اولیف گارنت «عالم جغرافیه توسط نقشه قادر به آن میشود که یک حصه بزرگ از معلومات خود را محققاً و بصورت اکمال بیاندازد و در عین زمان میتواند مافی الضمیر خود را بصورت بسیار ساده و وضاحت تمام اظهار نماید.»

عالم جغرافیه کار خود را با نقشه شروع کرده و اکثر آنرا با نقشه پیاپیان میرساند. برای معلم جغرافیه هنگام شرح و بسط حقایق جغرافیائی استعمال نقشه امریست حتمی متعلم توسط ترسیم نقشه بخوبی می آموزد که اسامی اماکن را بساید در کجا قرار دهد و محل آنرا تعیین نماید و نیز می آموزد که حد و یک موضع یا اثر جغرافیائی در کجا است بعلاوه اکثر نقشه بالذات در تجزیه جغرافیائی به حیث یک فکتور یا عامل بکار میرود بطور مثال اگر چندین قسم نقشه در دست باشد که هر یک از آنها بتواند در موارد جنبه های مختلف یک مسأله جغرافیائی از قبیل مسأله ساختمان و شکل سطح زمین باریدن باران و کثافت نفوس بدرد ما بخورد درین صورت امکان دارد که برخی از مسائل مربوط بیکدیگر بر مظاهر شود که بتواند چنان افکاری در ذهن ما تولید کند که در صورت دیگر هرگز ظهور آن متصور نباشد میدانیم که اندری زیگفرید چطور برای اظهار و اثبات این امر که : عقاید سیاسی در معرض تقسیمات

جغرافیا بی قرار داشته و تحت تاثیر آن میباشد و همچنان درین باره که:
 « چنانچه نواحی جیا او جیک یا نواحی اقتصادی وجود دارد نواحی سیاسی
 هم موجود است. » از میتود فوق استفاده هانمودن بر تدبیر فوق ام، جی، لبروس
 درین اواخر توانست بعضی حقایق دلچسپ را در باره تقسیمات جغرافیایی
 عقاید مذهبی فرانسه کاملاً روشن سازد و همچنان این روش را میتوان در
 مسایل مربوطه دیگر نیز تطبیق نمود. بعلاوه نقشه هائیکه تضاعف نفوس را نشان
 میدهند نقشه های دیگر صنعتی هم بمیان آمده و در جنب نقشه هائی که آب
 و هوا را نشان میدهند نقشه های دیگری که مود های زندگی را نمایش
 می دهد هم وجود دارد و در جوار نقشه های که اقسام مناظر را تمثیل
 می کنند نقشه های ترسیم شده است که سروکار آن با جیالوجی و خاک میباشد.
 نقشه های مقایسوی جهت شرح و بیان و همچنان تجزیه چنان مفید و سودمند
 است که دیگر علوم مربوطه جغرافیه هم کاملاً آنرا پیروی کرده اند.

(ذهنیت و شعور جغرافیایی)

طریقه تفکر جغرافیایی محض و فقط بد داشتن معلومات در باره زمین دلالت
 نمینماید بلکه متضمن چنان قابلیت و توانی میباشد که میتوانیم توسط آن بین
 موادیکه از علوم دیگر که با انسان و زمین ارتباط دارند و مواد مذکور در جغرافیه
 باستعاره گرفته شده و از آن استفاده میشود. بیلانس و توازن درستی نگهداریم این
 شعور جغرافیایی نه به آسانی تملک می پذیرد و نه بزودی تصاحب میشود چنان
 قابلیت و قدرتی که بتوانیم توسط آن بین چیز هائی که جغرافیایی بوده و متعلق
 به جغرافیه است و چیز هائیکه به آن علم تعلق ندارد فرقی گذاشته و آنها را از همدیگر
 جدا سازیم زاده و نتیجه تربیه دقیق است که تقریباً با پیشرفت و انکشاف سلیقه
 در آرت و صنعت متشابه میباشد. پس بدین ترتیب بهتر است که یک سلسله اطلاعات
 جغرافیایی را در چشم و ذهن فراهم آورده و بعد تعلیم و تربیه جغرافیایی را در مراحل ابتدائی
 آغاز نمائیم. درین مورد باید دانست که تاثیر و نفوذ شخص معلم نسبت بتأثیر کتب زیاده
 و براهیمت تر است. چون باری این عادت تفکر جغرافیایی بدست آمد نسبت بمجموعه نامها
 و حقایق دیگری که در ذهن تجمع مینمایند برای مدت مدیدی باقی خواهد بود. باقیدارد

(بیدل رح)

به گلزار بکه آنشوخ چمن پیکر کند بازی
 غبارم چون بر طاوس گل بر سر کند بازی
 جهان دریای خون گردد اگر چشم سیاه مستش
 زدست افشانی مژگان با بر سر کند بازی
 گدائی کز سر کویتو خاک کی بر جبین مالد
 بتاج کیقباد و افسر قیصر کند بازی
 عرق بر عارضت هر جا بساط شبنم آراید
 نگه در خانه خورشید ما اختر کند بازی
 قلم هر گاه بوصف نیش مژگان تو پردازد
 چه خون جسته مضمون در رگ مسطر کند بازی
 مخور جام فریب از نقش صور تخانه گردون
 بلعبت باز بنگر کز پس چادر کند بازی
 دل از ساز طرب بالیدن نیکست وزین غافل
 که از افراط شوخی طفل را لاغر کند بازی
 مرا از شش جهت قید است و خوش آزاد میگردم
 کم افتد مهره زینسانکه در ششدر کند بازی
 زبس پیچیده است آفاق را بیهی گردون
 عجب گر طفل هم در دامن مادر کند بازی
 کتاب عرض جاهت تا ورق گرداند در جائی
 زهی غافل که بآن نقش دم از در کند بازی
 وداع بیقراری میکنند چون شعله پردازت
 هوس بگذار تا چندی بیدال و پر کند بازی
 من از سر باختن بیدل چه اندیشم درین میدان
 که طفل اشک هم بر نیزه و خنجر کند بازی

میر ظهور را لدین افصاری

دلم با شعله رخساره دایر کند بازی
 سمندر شیره بین با توده اخگر کند بازی
 گدای آستان گریه خاک در کند بازی
 بود فخرش سلطان گریه بسیم و زر کند بازی
 تجلی گناه ناز دلبرم از وجد میر قصم
 بسان زره و کز پر تو رخا ور کند بازی
 خیال فرگس مخمور او شد رهزن خوابم
 شبانگه تاسحر چشم باشکفت کند بازی
 ز فرط بیقراری ها دل پرافراط را ب من
 شب روزان بسان چرخ نیلوفر کند بازی
 ز حسد بزم خالی یار و ونس خوشنما مطرب
 سزد ساقی اگر باشیشه و ساغر کند بازی
 دم تیغ رضای حلق اسمعیل می بایسد
 نه آسان است هر کس بادم خنجر کند بازی
 فدای برق جولانی که قدسی در عنان او
 نوای خیر مقدم گوی با شهپر کند بازی
 بتیغ بید ریغش بی تأمل سر جدا کردن
 سزاوار است هر که تر که با مهتر کند بازی
 بزلف یار دستی بر دم و اکنون پشیمانم
 نمی شاید مسلمان زاده با کافر کند بازی
 جواب نکته نازک خیالان است گسته ناخی
 کرا طاقت که چون بیدل بترک سر کند بازی
 مکن عار و مکش دامن زمین بی نیاز من
 ظهوری زیر چو گسان تو گر با سر کند بازی

تتبع م، موسی (سا کا)

یلک نظر اجمالی به سبزوار

از نظر تاریخ، جغرافیه و رجال

اسفزار تاریخی، سبزوار حالیه (شین دند) شهر است که در بین هرات و سجستان واقع و مرکز حکومت درجه اول است. علاقه داری های کرویچه و انار دره از مربوطات آنست بتخمین فاصله ای که در قدیم معمول بود گفته می شود که سه روزه راه از هرات بطرف جنوب واقع است که بحساب امروزی چهل کروزه فاصله دارد.

سرك عمومی تجارتی ولایت غربی افغانستان سبزوار را بهرات و فراه وصل میکند قسمت علیای رود هاورد (که بگمان اغلب همان رودیست که شمس الدین سامی در اثر خود بنام قصص العلام که در زبان ترکی است از آن نام می برد) شهر و ایالات آنرا داشته و بعد به سمت جنوب غرب میلان کرده بدریاچه هامون میریزد. این شهر تمام آباد و سرسبز است هیچ اراضی بایر و لا مزروعی در آنجا بچشم نمی آید. و علاوه بکاریزها رودهای گز وادر سکن در کمال سرسبزی و آبادی این شهر تاریخی کمک می کند. مساحه عمومی این ایالت بمقدار سه منزل راه است.

قصه سبزوار که امروز در شهرت خود بیش از مرکز حکومت کابل و شهر کوچکی نیست در جغرافیای تاریخی ارباع و بلاد عظیم خراسان نام و مقام بس معروف و ممتازی دارد و در قطار شهرهای بزرگ آنرا با چنان بلخ غزنه، بست، هری و کابل قرار می گیرد و خواه این شهر از حیث سکینه و آبادی و خواه از نظر فرزندان نامی از قبیل شاعر، صوفی، حکیم، عارف ادیب و موعرخ و همچنین از لحاظ مرکزیت علمی و سیاسی از مفاخر افغانستان عزیز بشمار می رود. چنانچه شاعر گفته:

بسی تاجداران اند روگشته خاک ز رسم و نشا نش جهان گشته پاک
 همانا که هر جا که بنهی تو پی بود خاک شاهی دفین ز یروی
 هیچ اثر تاریخی و جغرافیائی نیست که از آبادی و عمران، علما
 و معارف این شهر فصل پرور ذکر بعمل نیامورده باشد چنانچه حد و دال العالم
 مسائلک الممالک، مرآة البلدان، قصص العلام، معجم البلدان، تاریخ سیستان
 بیهق و بیهقی، گزیده، حبیب السیر، روضة الصفا، حتی تذکره ها
 مثل چهارمقاله، عوفی، آشکده و نظایر آن از وضع جغرافیائی و رجال
 بزرگ آنجا بحث بمیان آورده اند.

جغرافیا و تواریخ نام این قصبه تاریخی را بکلی باتغییر لفظی بکار برده اند
 مثلاً در حدود العالم سبزوار بفتح سین و سکون با وفتح زای معجمه، در تاریخ
 سیستان سفزار بسکون سین و کسرفا و هم سبزوار، و در معجم البلدان
 أ سفزار بفتح الهمزه و سکون سین و الف تضم و تکرور ای و الف ولاء مگر
 در تذکره هفت اقلیم سبز ابدون (را) اما بفتح سین و سکون با در حالیکه
 تاریخ بیهق نام اصلی آنرا سبز ا (سازوا) یعنی ساز و ار نوشته است اما امروز
 بنام سبزوار اشتها دارد.

در وقایع عظام راجع به سبزوار در تاریخ بیهق نبشته آمده است که سبزوار را
 ساسویه بن شاپور الملک بنا کرده است و این همان شاپور است که نیشاپور بنا
 کرده بود و در جایی آرنده که ساسان بن اسفندیار بخدو دیوز کند ترکستان
 رفت که آنرا وز چند گویند و آنجا دیه بنی بنا کرد که آنرا سبزوار خوانند و
 همچنان از قول مالک الشعراء بهار (مصحح و حواشی دهنده تاریخ سیستان)
 که مولف کتاب احیاء سام بن نریمان را با نی اسفزار نوشته است و هم
 مالک الشعراء موصوف گوید که: سبزوار یک لغت است و نام است از قصبات
 جزء ایالت هرات همچنین در مشرف شدن آن دیار به دین مبین اسلام
 چنین نویسند:

چون برای اولین بار لشکر اسلام بسرکر دگی امیر عبد الله بن عامر بن کریم فاطمه نه
بخراسان آمد اهل سبزوار بساوی حرب نکر دند و تار یخ بیهق در تو صیف
ایمان آوردن ایشان گوید که « بشوق و رغبت تمام ایمان آوردند عادت
هوا و ریابگذاشتند و سور (علم) دیر اسلام برافراشتند تخم سعادت در عراضی
اختصاص انداختند ، تاربع سعادت برداشتند از شرع حلیت ساختند و از
صدق سنت و از حق نیت .

مگر چون حمزه آذرك الخارحی آن سفاك بیرحم و استعما ر جوی
وحشی ار سیستان بیامد ( ) هفت شبان روز قتل عام کرد ، زیادت
از سی هزار مرد پسر و کودک از رینه از تیغ کشید و مواف تار یخ بیهق واقع اینچنین
ترسیم کند :

جهان زیر ایشان قدم سود گشت

چه باغ و چه صحر اچ کوه و چه دشت

کف تیغ هندی چر آتش شده

برین مردمان عیش نسا خروش شده

همه نیست گشت ته از آن رستمخیز

چو وارزیز در آتش صعب نیز

البته به اثرین ظلم همه خوار ج گشتند زینجا ست که حدود العالم مردم
آنجا را خوار ج گفته است .

حدود العالم من المشرق الى المغرب (سال تالیف ۳۷۲ هجری قمری) وضع
جغرافیائی سبزوار را اینطور بیان میدارد که « سبزوار را چهار شهر ست چون
کواژن ۲. ار سکن ۳- کوژد ۴- حوز شان و این هر چهار مقدارشش فرسنگست
جای بانعمتست و مردمان او خوار ج اند و جنگی و درین ناحیت کوه بسیار
است و ستوار که از جمله ادر سکن قبا به امر و زروی قریه ادر س کند بهمان نام
باقی مانده است و از قریه بیش آبادی ندارد و در یک منزای شمال سبزوار

واقع است و محمد تقی خان متخلص بحکیم مرالف گنج دانش منطبقه طهران
 سال سیزده صد و پنج هجری قمری بیهق را از نواحی سبزوار و قریه
 خسروگرد را از مضافات آن گفته است اما صاحب مرآت البلدان ناصری
 می نویسد: «سبزوار که دارالملک بیهق است از بلاد قدیمه و مداین عظیمه
 می باشد و از قری که قدمای مشخص نموده اند طول شرقی آن چهل و یک
 درجه و سی دقیقه و عرض شمال آن سی و پنج درجه و طول ایام چهارده ساعت
 و بیست و سه دقیقه آب و هوایش نیکو. این شهر مدتی دارالملک طایفه معروف
 سربداریه بوده و احوال این طایفه مفصل در تواریخ مسطور است. جمعیت
 حالیه شهر سبزوار تخمیناً پانزده هزار و دوست خانه تقریباً ده محله دارد و این
 ایالت را هشت بلوک و زیاده از صد قریه و مزرعه است: بلوک هزینان، بلوک
 کاه، بلوک باشتین، بلوک قصبه، بلوک تگاب امغان کوه، بلوک هرات کوه
 بلوک کراب، بلوک طمس و حاصل املاک آن ابریشم و گندم و جو و فواکه
 است اما خسروگرد که بمقیده صاحب معجم البلدان و جمعی دیگر ری
 در قدیم دارالملک بیهق بوده و در یک فرسخی سبزوار بر اهر اوراق واقع است
 و اینک دهیست محصور که صد و پنجاه خانوا ده دارد و آثار خرابیه که
 در نیم فرسخی او پدیدار است و منار بسیار مرتفع که در آنجا از قدیم
 بنا کرده و طوری ساخته اند که از بیرون منبت کاری و خاتم سازی
 بنظر می آید لیلیست بر صحت قول کسانی که آنرا شهر و دارالملک قدیم
 بیهق دانسته اند (مترجم جغرافیای تاریخی ایران اثر بار تولد روسی
 (تالیف سال ۱۸۹۸) می نویسد که منار خسروگرد یکی از محقق ترین
 بناهای باقی مانده قرن وسطی است که تا حال موجود است و این منار
 معروف و باشکوه طوری که از خط کوفی آن بر می آید در زمان سلجوقیان
 (۵۰۵ ه. ق) مطابق (۱۱۱۱-۱۱۱۲ م) بنا یافته و عکس آن در کتاب
 کروزن (ج ۱ - ص ۲۷۲) موجود است خلاصه در فصل زراعت شخص

در اطراف سبزوار هر قدر نگاه کند سبزه و خرمن و طراوت است. ارگ سبزووار در طرف شمال شهر واقع است در بالای تلی دستی دور شهر هم حصار است و خندق دارد و اگر چه این خندق خشکست ولی در وقت لزوم از آبهای که از کوه جاریست میتوان این خندق پر کرد و از محسنات سبزواری یکی اینست که همیشه از قنات و نازق رکن محفوظ بوده است، چرا که این طایفه بجهت رسیدن بسایین شهر باید از چندین دربند خطرناک عبور کند. بساز سبزووار طرلانی و از یک دروازه شروع کرده بدروازه دیگر منتهی میشود کاروانسرای آن دایر مساجد و تکایا و مدارس خوب دارد و از جمله مساجد جامعیت که گویند از بناهای سلاطین سربدار (۷۳۷-۵۷۷ ق) و یکی از مدارس سبزووار مدینه فصیحیه است که تا سال هزار و دویست و نود هجری قمری ... مرحوم حاج ملاهادی سبزواری ... در آن تدریس میفرمود.

مرآة البلدان از مشاهیر دانشمندان سبزواری و پیرشاهی و دیگری حسین واعظ کاشفی را نام میبرد و علاوه میکند که مقبره شیخ عطار الله مرقد در سبزووار است.

امین احمد رازی در تذکره هفت اقلیم اسم آنوقت قصبه را سبزا نوشته و از قول مبارکشاهی در حوالی این قصبه از قلعه سنگی که بالای کوه آب بود مظفر کوه گفته و این همان قلعه سنگی است که از قول مبارک تولد روسی عین الدین مورخ مشهور اسفزاری (شرح حیات وی بعداً خواهد آمد) در ضمن وصف از وطن خود از خرابه های که ذکر کرده است نیز نام میبرد فریه (ج ۲-ص ۳۶۳) خرابه های را که شرح میدهد از قلعه سبزا که قریب نیم ساعت راه از اسفزار دور بالای کوه واقع است ذکر کرده و هم گوید که اهالی محل این قلعه را با سکندر مقدونی نسبت میدهند و همچنین هفت اقلیم از قول مبارکشاهی در حوالی این قلعه رستاقی را که زاول

نام دارد) که تا امروز قلعهء بنام زال در اینجا باقی است آثار دوارهای
 آن که بده ده کز بالغ میگردد از طرف آقای خلیلی بمشاهده رسیده است
 باد کرده و گوید که از هشتاد رود مشروب میشد
 و آ سیاب زیاد داشت این شرح مبارک شاهی دلیل است بر قول مولف تاریخ
 بیهق که میگوید «کلا تهاد در دیار خراسان و عراق نشان نمیدهد چندین آب
 کاریز نیکو بر یک فرسنگ که از قصبه سبزوار تا خسر و جر داست ده کاریز است
 با آب بسیار بر یک فرسنگ که اگر جمع شوند بکشتی عبرت باید کرد.»
 و همچنینست قول آقای سعید نفیسی که در حاشیه تاریخ بیهقی آورده است که
 امین احمد رازی در هفت اقلیم در باره سبزوار مینویسد: «سبزوار از همه
 باغات، عمارات و اسواق ۱۰۰ و دیگر صفات مستثنی و از دیگر شهر و دیار
 است و مردمان سبزوار در جاهای نیک شهر مکان گرفته اند چنانکه گفته اند
 که بهشت در تحت یا فوق آنست و پیکار رستم و سهراب در سبزوار دست داده
 و الحال آن موضع بمیدان دیوان سفید اشتها ریافته و شب سبزوار از روز وصال
 دلدار حکایت میکند، چه از سخنان مولانا عبدالرحمن جامیست که: «روز
 مردم سبزوار چون شب ایشان میخواهم» و این لطف طبع ایشان که در ضمن
 بدین نکته بدین لطیفی بیان فرموده اند و مولانا معین اسفراینی در تاریخ مبارک شاهی
 آورده که مردم آن دیار بمذهب شیعی اشتها داشته اند و از سلطان ملاکشاه
 با از سلطان محمد خوارزمشاه می آورد که وقتی متوطنان آن مکان را در
 رفض مخاطب و معاتب ساخت و ایشان از کار کردند فرمود که: اگر راست
 میگوئید و عقیدت شما درست است تصدیق قول خود ابو بکر نامی از ولایت خود
 پیدا سازید تا شما را باور دارم ایشان بسیار تردد کردند و کم یافتند آخر الامر
 ابو بکر نامی در غایت ضعیفی و نحیفی یافتند، در زبر تخت نهاده پیش سلطان
 آوردند سلطان در خشم رفته گفت: این چیست نه مرده نه زنده؟ گفتند:

سلطان معذور دارند که در ولایات ما ابو بکر بهتر ازین نمی شود و مراوی رومی
نیز در مدح این قول منطقی زده و سخت مطبوع گفته : هر آینه بیتی چند آورده شد :

شد محمد الباغ خوارزم شاه
تنگ شان آورد لشکرهای او
سجده آوردند پیشش کما ملان
هر خراج و هر صلاه که بایدت
جان ما آن دوست ای شیرجو
گفت تره افید از من جان خویش
تا مرا ابو بکر نام از شهر تان
بدز و متان همچو گشت ای قوم دون
پس جوانی زر کشید ندش بر راه
کی بود ابو بکر اندر سبزوار
رو بتا بید از زر و گفت ای مغان
هیچ سودی نیست کدود نیستم
تا نیاری سجده نرهای ای زبون
منه بان انگیز خند از چپ و راست
بعد سه روز و سه شب کاشتا فتند
رهگذر بود بمانده از مرض
گوهری اندر خرابه بی عرض
خفته بود او در یکی کسج خراب
خیز کین سلطان ترا طالب شدست
گفت گر پایم بدی یا مقدمی
اندرین دشمن کده کی مانند می
تخته مرد هکشان بفراشتند
جانب خوارزمه جمله روان

در قتال سبزوار بی پناه
اسپش افتاد در قتل عدو
حلقه مان در گوش کنیاور بخش جان
آن زمان هر موسمی افزایدت
پیش ما چندی امانت باش گو
تا نیاریدم ابو بکری به پیش
هدیه ناریسد ای رمیده امتان
نی خراج استانم و نی هم فسون
کز چنین شهری ابو بکری میخواه
پاکلوخ خشک اندر جویبار
تا نیاریدم ابو بکر ار مغان
تا بزور سیم حیران بیستم
ور پدیمایی قوم مجد را بکون
کاندرین ویرانه ابو بکری که جامت
یک ابو بکری نزاری یافتند
در یکی گوشه خرابی پر حرص
خون دل بر رخ فشانده از مرض
چون بدیدنش بگفتند از شتاب
کز تو خواهد شهر ما از قتل رست
خود به پای خود بمقصد رفتی
سوی شهر دوستان می راند می
بر کشف ابو بکر را برداشتند
میکشیدنش کسه تا بیند نشان

و هم آقای سعید نفیسی علاوه کنند که در آن کتاب آمده است : کسه سبزواری جبهه همیشه خریدن بسر راه همیشه کشان رفت . اول کسی که رسید پرسید که : چه نام داری ! گفت : ابو بکر رنجید و بایند ای بسیار بگد رانید همیشه کشی دیگری آمد ، از او پرسید که : چه نام داری ! گفت : عمر ا و ر بازار ی تمام روان کرد و دیگری رسید ، از او پرسید ! گفت : عثمان ا و ر ا هم غدیری خواست همچنین از دیگری نام پرسید ! گفت : علی سبزواری گفت . ای پیشوای اسلام در هیزم کشی نیز پس مانده ای شمس الدین شامی صاحب قصص العلام (جلد ۴ ص ۲۵۳۲) بزبان ترکی که از طرف محترم مرحوم افندی صاحب الفاری هاشم شایق برایم ترجمه شده راجع به سبزوار چنین نوشته بود :

سبزوار را طوریکه از نامش پیداست در قدیم قصبه بود معمور و بزرگست باغ و باغچه بسیار داشت کرسی حکومت سربداران و مسقط الراسی بسیاری از شعرا و ادبا بود . و این قصبه در رودی رودیکه بقا صله صد کیلو متر دور بطرف غرب در خطه خراسان (قدیم) و نیشاپور جاری و در دشت کبیر ناپدید می شود واقع است آتشکده هم سبزوار را از بلاد عظیمه خراسان خوانند مگر گوید که در عصرش از انقلاب زمانه بقدر قصبه بیش جمعیت و آبادی در آن بلده مشهور نمانده بود و شعرا ی مثل خواجه وحیدی ، میرزا بدیع الزمان ، حیدری ، فکری ، فنائی ، کامی ، کمالی ، ولالی سبزواری را بدین ولایت نسبت داده است .

صاحب نزهت القلوب در بلاد خراسان سبزوار را شهر وسط گفته و از فراوانی باغستانهای انگور و انار آنجا تو صیف می کنند و در صور الاقالیم آمده است که اهل سبزوار همه سنی شافعی مذاهب و دین متعصب اند ابن حوقل نیز در صورت الارض می گوید : در اسفزار چهار شهرست و بزرگترین آنها کواسان و آن شهر بست کوچکتر از کرخ و آب و بستانهای

بسیار دارد و کواران و کوشک و ادرسکن و آنها در بزرگی نزدیک یکدیگرند
و آب و بستان دارند و مردم اسفزار اهل جماعتند .

اصطخری در مسالك الممالک در ضمن مطالبی که راجع به سبزوار
آورده است می نویسد که « در اسفزار تنگه ایست بنام کاشان و در آن
روستاهای آباد هست که همه آنها پر جمعیت اند و شهرهای اسفزار همه
مردمانشان اهل جماعتند . »

معجم البلدان اسفزار را شهری میان هرات و سجستان گفته و ابوالقاسم منصور
بن احمد فضل بن نصر بن عیسا اسفزاری منهای منوقی ۵۰۲ هـ ق را
از آنجا نوشته است .

تقدیر این دیست که در دنیا هر رولی باخر بازار بسته است و هر عمارتی به خرابی
پیوسته . قصبه سبزوار نیز آن سرسبزی و شادابی که داشت از انقلاب زمانه
بار بار خراب و ویران گردیده است . فحوای این شعر شاعر که می گوید
شفا سی تو آیین دور شهر
که جا وید بر کس نگر د دور شهر
بسر آرد بعیوق تا بفگند
بیستند به صد رفیق تا بشکند

آسیب و خرابی های بیشتری که باین بلده وارد آمده است آمدن آذرك
الخارجی بود ( ) که قبلاً ذکر یافت دیگر واقعه بزرگ زلزله عظیمی
است که بتاریخ رابع و اربعین و اربعمائه (۴۴۴) در بیهق و سبزوار بوقوع
پیوست . مؤلف تاریخ بیهق این زلزله را خیلی مدش گفته چنانچه آورده
است زلزله که در بیهق هلی المخصوص در قصبه سبزوار بوقوع پیوست چهل
شبه روز مردم آن در هیچ بنای تنوا نشتند بود و تلفات و خسارات
زیادی وارد کرد . و گویند که (من بسیار پیروان را
را دیدم که این حادثه بمشاهده دریافته بود و ازین واقعه تاریخی ساخته
و این سال را سال زلزله نام نهاده بودند ، و غیر ازین قتل عام عبد المؤمن
خان اوزبک (مرآت البلدان) و قتل و غارت امیر تیمور دو رگسان است

(در ۱۲۸۳ هـ) چنانچه مترجم جغرافیای تاریخی ایران تألیف بهار تواد
روسی می نویسد که: سبزوار سخت تر از هرات دستخوش تاج و قتل
وغارت هوانا کی گردید زیرا اهالی علیه تیمور شورش کرده و حاکم
تیمور را بقتل رسانده بودند پس از تصرف شهر بحکم تیمور مناری از
دو هزار نفر انسان زنده ساخته و دست و پای آنرا روی هم سوار و روی
آنرا با خاک و قطعات آجر پوشاندند. چنانچه گوید شهر کنونی را
السهار خان یاضی در قرن نوزده بنا کرده است.

مثال و نظایر اینگونه قضایا و آفات بسیار است که در آریانا
(افغانستان قدیم) بوقوع پیوسته و این سرزمین را که از قرنهای پیش آهنگ
هر نوع تمدن مادی و معنوی بود سبب شد که ریزه خوار خوان تمدن
دیگران و بیگانگان شده. در اسفزار آثار بناهای سابقه و علایم آبادی
زیاد است که از عظمت و کمال عمران آبادی گذشته آن ترجیح مانی
می کند. که این آثار و اطلال بناهای سابقه بهمان نام و یا بکمی
تغییر لفظی مثل آدرس کن (آدرس کند) زاول (زال) و امثال آن بین
اهالی آنجا زنده مانده است. کذا اکثر آنها فاضل محترم بهاء علی
خلیل الله (خلای) در یک اثر خود بنام آثار هرات نام می برد. مثل
قلعه دختر (قلعه سنگیست بالای کوه و با غلب گمان همان قلعه ایست که
که معین الدین اسفزاری مورخ معروف در ضمن توصیف وطن ازان نام
برده است)

قلعه پسر (قلعه ایست مقابل قلعه دختر، اگر در سطح هموار بروی زمین)
قلعه زال (قلعه ایست بز رگت و حصاریست باشکوه در بلوک زاول)
و دیگر خرابه هائیست که در جنوب بلوک قصبه که بنام برزو شهرت دارد
قلاع که معین الدین محمد اسفزاری (مورخ بمورخ اسفزاری) در
روضیات الحنات فی اوصاف مدینه الهرات از آن ها نام گرفته توصیف میکند

قرار آتی اند: که میفرماید: «از آن جمله در یک طرف سواد او قلعه ایست مشهور
بحصار مظفر کوه، از خشت و گل ساخته اند، بر سر پاره کوه از سنگ خار
در غایت رفعت و عظمت، دور او قریب بیست فرسنگ، یک دور در پائی کوه
بر کنار رود اسفزار و از آن او بر قلعه کوه در غایت بلندی و در درون او مسجد جامع
و بازار و حمام و عمارات عالی و سراهای بتکلف بگچ و ساروج اندوده بوده
و پهنای دیوار چنان بوده که هفت سوار در پهلوی یکدیگر میرفته اند و در وسط
قلعه چشمه آب عذب بوده که از در قلعه بیرون می آمده و در رود می ریخته که
حالا نباشته و ناپیدا گشته و در ارگ او حوض های عظیم به خشت پخته و
آهک ساخته بوده اند که آب باران پر می شده و از هیچ طرف این قلعه سوار پدای
پیاده نمیتواند آمد، غیر از دری که بر کنار رودست و از دو طرف بعضی مواضع
چنانست که پیاده بیای فاصل نمیتوان آمد و از دو طرف دیگر آن مرغرامجسال
طیران نیست و از در قلعه تا ارگ یک میل بلکه بیشتر باشد که سوار از درون
قلعه تا نیمه راه میتواند رفت و سوار قلعه را چنان ساخته بوده اند که بر
اکثر دور آن سواران دور از وسیران میکرده اند و از موضعی، که جهة آن قلعه خشت
و گل می برده اند، تا پدای قلعه یک فرسخ نزدیک خواهد بود و چنین گویند که
آنرا اب غازی بنا کرده است و از بسیاری مردم آن ولایت مسموع شده که از
شکاف دیواری در آن قلعه کاغذی یافته بوده اند که مزد عمارت آن قلعه براهل
بعد ادت و جیه نموده بوده اند...

و از عرایب حالات آنست که بعضی حکام جهة نشاط شکار مردم آن
ولایت را میفرمایند تا آن کوه را که این قلعه بر کنار آنست میرانند و خوش
و سبب آن کوه درین قلعه در می آیند و راه بیرون رفتن بر ایشان متغیر
می گردد و بعد از آن چنانکه سواران و قاپوچیان در میان قلعه بنشاط تمام
شکاری می افکنند و صید می اندازند و تفرج عجیب واقع می شود و هنوز دیوار
های این حصار در حله محکمی و استوار است اما چون آب چشمه آن معلوم

گشته در وی آسادی نمانده

دیگر از قلعه های آن ولایت که مشهور است و رسوم و اطلال آن باقی مانده حصا ر شارستان است که در محاذی قلعه مظفر کوه بوده ، در میان صحرا ، چنانکه فاصله میان هر دو قلعه رود اسفزار است و آن ما منی بوده در کمال نزاحت فضا و لطافت آب و هوا . از همه اطراف او مرغزار های خرم ، که رشک سبزه زار افلاک و غیرت قوای ریاض بهشت تابناک است هوایش صبح و نسیمش سقیم و زلال کرثر مثالش طیره گر عین تسنیم و کرسی این قلعه سنگیست مدور و استوار که دور قلعه بر بالای آنست و میان قلعه زمین نرم ، چنانکه هر جا یک کف زمین را می کنند آب بیرون می آید و از بیرون قلعه آنجا که مد بصیرست سبزه و انگست و همه جا یک گز به آب می رسد و بسبب این دو مانع یکی سنگ و دیگری آب نقب بردن بدان قلعه مستعدست و پیش مردم آنجا شهرت دارد که آن قلعه از بناهای بلقیس بوده و بعضی آنرا شهرستان بلقیس می گویند و مشهورست که آن موضع مهب نسیم صباست و چندی از مر یضان و مدقوقان از آن هوا اثر روح و راحت بلکه علامت صحت و سلامت یافته اند . و از بدایع امور آنکه محمود امیر خواجه گی نام از اصیل زاده های آن ولایت ، که آب و اجساد او را بساهالی این قریه نسبتی می بوده ، مرد ابدال وشی بود و جغدوار درو پیرانه های این حصا رسا کن شده کلاغی را قربیت مینمود و تعلیم می فرمود چنانکه بکرات دیده ام کلاغ را مسجد جامع می آورد و در مقصوره او را بر جمعه می نشاند و در وقت نماز بانگ می کرد و مردم متاذی می شدند . القصه بمیان تعلیم این کلاغ چنان شد که کلمه را صید میکرد و شنودم که آهو را نیز گرفت . . . و در نظر میمون پادشاه گفت چه مدعا داری ؟ گفت شهرستان خود را برسم سود بری میخواهم ، پادشاه را تصور آنکه شهرستان او قریه یا مزرعه گرامند است بمادعای او حکم فرمود و حال آنکه این شهرستان او ضمن درون قلعه بوده که دوسه جریب از آن مزروع میشده .

دیگر از قلعه‌های آن ولایت که مشهور است و ذکر آن در کتاب ظفر نامه
مستور حصار بدر آباد است، که شیخ علی خططای استطهار آن حصار در
زمان حضرت امیر بزرگک اظهار عصیان و صغیان نمود و حضرت امیر بنفس
خود متوجه فتح آن شده، بعد از شش شبانه روز که جنگ کردند گشاده شد.
شش هزار و کسری از مردم آن قاعه بقتل آمدند.

و دیگر قلعه فراکان بود که عمارت آن بساطان مسعود غزنوی منسوبست
آن نیز از عجایب قلاع و غرائب بقا بوده و اکثر آثار آن ظاهر است و تاسان
بهادر را، از اعیان حضرت امیر بزرگک، درین قلعه تیر زدند و مقتول گشت
سبب طغیان شیخ علی خططای آن بوده که او را بدان فعل متهم داشتند.
وفی الواقع در هر دیار که مثل این باشد بر اعظم آن مکان و دیار بزبان
شرفات عالی مقدار گواهی میدهد. دیگر قلاع و حصار بسیار است که لسان
بیان از ذکر تفصیل او اعراض مینماید.

همچنان مزارات مشهور و آرامگاه‌های بزرگان نیز بسیار است که
در هر جا مزید اعتقاد و ارادت اهالی واقع شده است از جمله (آثار هرات)
مزار بزرگوار خواجه عبدالله احرار نقشبندیه (رح) است در جنوب شرقی کروچه.
در سبزوار علاوه از شعبات اچکزایی، بارکزایی، نورزایی، علیزایی
اسحاقزایی، پوپلزایی و خوگانی پستوزبان قاجیک فارسی زبان
نیز وجود دارد.

(باقیدارد)

مجنون نه

مدعی ای گفت بیلی بسطستر
رو که بس چاک و موزون نه
ایلی ازین حال بخندید و گفت
با توجه گویم که تو مجنون نه
(خواجه حسن دهلوی)

پایانده محمد زهیر

دلته او هلته راسره یی هرچیری راته ښکاره یی

تل دي د عشق په بد او ستا یم
همیشه دی د مینې په سند رو پایم
تل دي د محبت ترانې وایم
همیشه دی د دوستۍ ناري و هم
تل دي د آشنای غلبلی کوم

دلته او هلته راسره یی هرچیری راته ښکاره یی

هرچیری دي وینم
هر ساعت دی گوړم
هر شپه دی لتوم
هر کړی دی یادوم
هر آن دي پیل-تم

دلته او هلته راسره یی هرچیری راته ښکاره یی

په ځمکو باغو کښی
په پراخو اورشو کښی
په لویو د اگو کښی
په لورو و غرو کښی
په شنه د ښتو کښی

دلته او هلته راسره یی هرچیری راته ښکاره یی

د گل په غاړه کښی
د عاشق په افغانه کښی
د بلبل په ترانه کښی
د مطرب په چغانه کښی
د الفت په میخانیه کښی

دلته او هلته راسره بی هرچیری راته ښکاره بی

دشمن به ناز کنی

د مین به نیاز کنی

د عشق به راز کنی

د محبت به ساز کنی

د حقیقت به آواز کنی

دلته او هلته راسره بی هرچیری راته ښکاره بی

هر ساعته را خبر گنده یږی

به هر خیال کنی را گنده یږی

به بیلون کنی را حاضر یږی

به وصال کنی را نه بیلین ی

به خواخوږی کنی را باندی سوځېږی

دلته او هلته را سره بی هرچیری راته ښکاره بی

به شنو مرغو کنی

به لودو لجا یو کنی

به زودو کړنگو کنی

به ښایسته چمنو کنی

به گډو ځنگلو کنی

دلته او هلته را سره بی هرچیری راته ښکاره بی

به گل کنی دی پلتم

به سنبل کنی دی لټوم

به خوب کنی دی پوښتم

به وینه کنی دی را بلم

به هر پکنی دی غواړم

دلته او هلته را سره بی هرچیری راته ښکاره بی

دستگیری کنید روزی میرسد که زمین ما را از خود میراند . یگانه

تمول سرشار شما در آن عالم همین دستگیری های امروز اند :

(ویکتور هوگو)

از مقرری های سال ۱۳۳۳ فاکولته ادبیات

مناغلی عبدالاحد یاری معاون
اداری پوهنخی ادبیات

مناغلی عبدالعفو (غرقه) کفیل مدیریت
نشرات و مدیر مسئول مجله ادب

هیئت کلتوری شوروی بارئیس واستادان فاکولته ادبیات فوتوگرافی معتمدی

تأليفه آقای آقا میرزا محمد باقر

در این کتاب به بیان احوال و سیرت

و صفات و احوال و سیرت

و صفات و احوال و سیرت

و صفات و احوال و سیرت

و صفات و احوال و سیرت

عنبر خاکستری

عنبر ماده شفاف زرد یا بنفشه‌ای رنگیست که از محصولات معدنی بشمار میرود و با کتیره درختی در رنگ و شکن شباهت زیادی دارد به آسانی تراش و صیقل می‌خورد و اگر بشدت مالیده شود تولید برق نیز میکند، این جهت عموم آن را کهر یا گویند.

ولی عنبر خاکستری رنگ یا عنبر گریس به عنبر هیچ نسبت ندارد زیرا مانند موم نرم و سبک بوده به آسانی بر سطح آب شنا میکند این ماده محصول حیوانی است و از یک جانور بزرگت بحری بدست می‌آید که آنرا در فارسی باسم نهنگ، یا لب‌بال یاد کرده اند لغت آخر از بالینا لاتینی ما خرد است اینجا نور دریائی در لاتینی کا تادون نیز گفته اند و در انگلیسی سپرم ویل یا کاجا لوت گویند عنبر گریس در کیسه صفرائی این حیوان عظیم الجثه بر اثر بد هضمی، پر خوری و یا ناخوشی پیدا میشود که سپس بسوا سطح استفراغ از دهنش خارج میگردد و چون سبک بوده و بکنوع روغن هم دارد بر سر آب میماند و بر اثر وزش باد و حرکت امواج باین سو و آن سو حرکت در می‌آید و بعض اوقات بساحل رسیده بر خشکی قرار میگیرد یا در زیرش های ساحلی از چشم پنهان میشود.

این ماده را که از محصولات بس قیمتی بحور هفت گانه بحساب میرود بر اثر ارزش آن در بازارهای دنیا با اسمای مختلفه چون طلای شناور، ثروت افسانه، تفاله بیش بها، مهر مره عشاق و غیره یاد کرده اند هنوز هم در سراسر جهان درباره آن افسانه‌های خنده‌آور و روایات حیرت انگیز شنیده میشود به تحقیق نمیتوان گفت که بشر در کدام وقت و چگونه بوجود این ماده قیمتی پی برد و چه طور از آن استفاده نمود ولی بگمان اغلب از ازمینه قدیمه

بشر از اهمیت آن باخبر و برای بدست آوردن آن در بحورد و در افستاده و در سواحل همواره مشغول تجسس و تلاش می بود امروز نیز عده کثیر دریا نوردان صیادان نهنگ، و ساحل گردان در جستجوی آن سرگرم و سرگردان میباشند اکنون هر کس میداند که عنبرگریس محصول حیوانی است و از یک نوع ویل دریائی بدست می آید در قرون قدیم، این حیوان بحور نیم حاره و فرت داشت و از ضرر و ایذا بشر بر اثر قلت و سائل دریا نوردی مصنوعی بود، طبیعی است که محصول آن نیز در آن وقت زیاد بوده اما امروز که حیوان مذکور هدف حملات بیرحمانه بشر قرار گرفته و قریب است که نسل آن کاملاً معدوم شود در مقدار این محصول تقایل زیادی بوقوع پیوسته و در بعض اوقات محصول سالیان آن بیش از چند پاونیست و بر اثر آن در قیمت آن فزونی زیادی بعمل آمده است.

از شروع قرن یازدهم تا قریب شش قرن مردم عقیده داشتند که عنبرگریس از محصولات معدنی است و بکنوع بیوقن میباشند برخی از کیمیا دانهای قدیم آنرا از محصول کوه های آتش نشان زیر بحر نیز میدانستند و برای اینکه آنرا از عنبر تمیز کرده باشند آنرا عنبرگریس (عنبر خا کستری رنگ) نامیدند، سپس مردم مانند صمغ با کستیر ه آنرا محصول نباتی تصور کردند بار اول در شروع قرن هجدهم این عقاید باطله از بین رفت و به اصل حقیقت پی بردند و دانستند که ماده فوق محصول نباتی و معدنی نبوده بلکه از کیسه صفرا ویل دریائی بدست می آید در این اواخر این موضوع بیشتر توجه علماء را بخود جلب کرده و آن بعد از یک سلسله تجربیات و کشفیات و کشفیات تفصیلات بیشتر را در این باره فراهم کرده و باثبات رسانیده اند که ماده فوق منحصر بیک نوع نهنگ دریائی است که در انگلیسی باسم سپرم ویل یاد میشود و از بزرگترین نهنگ ها بحساب میرود که دارای اشک هم میباشد طول این حیوان عظیم الجثه حین باوغ بالغ بر شصت و هفت و وزن آن در حدود

شصت طن است بسی اندازه تند خو، وحشی و خرن - خوار و اجوج است سرش استوانه مانند و دارای یک ماده لزوج روغنی است که در ساختن شمع بلرد میخورد دو قطار دندان عاج مانند دارد که بواسطه آن به آسانی میتوانند بهر گونه حریف مقتدر دریائی غلبه یابد خوراک عمده این حیوان وحشت انگیز دو نوع ماهی است که یکی از آن بنام سکودودگری با سم را کتل فش یاد میشود که با بازوهای متعدد ورشته های باریک ولی بسی متین مجهز است که در مجادله با حریف از آن کار میگیرد این ماهی ها که منظور نظر سپرم ویل است در اعماق بحر زندگانی دارند - ولی در آنجا هم نمیتوانند از دست این دشمن حریص خود حیات آرام بسر برند سپرم ویل که از ملجاء و مساوای آن بخوبی باخبر است در تلاش آن در اعماق بحر فرو رفته و در هر کنج و کنار سنگ لایحهای بحری می دراید، ماهی سکود بالعموم مقاومت شدید مینماید که به اثر آن سر و روی ویل صدمه زیاد می بیند و طوری مجروح میشود که گویا کسی با کارد باخنجر آنرا زده است - بعد از یک مجادله مخوف ویل حریف خود را از پای درآرد ورشته ها و بازوهای متعدد آنرا قطع نموده و جسد مابقی را سالم بلع مینماید.

خلاف انتظار این حیوان بحری که دل داده ماهی سکود است بعض اوقات در خوردن آن بازحمات زیادی مواجه میگردد و غالباً ماهی مذکور بطبع وی سازگار نبوده - یکنوع جوش و بد هضمی را در معده آن تولید میکند، غالباً این پیشامد بر اثر خوردن سرشاخدار این حیوان بعمل می آید در نتیجه یک نوع ماده نرم روغنی از دهن ویل شروع به ترشح مینماید که بر اثر تماس با هوای آزاد بصورت پنیر می درآید و بروی آب شنا دارد.

این ماده در مقدار متفاوت از چند پا گرفته تا چندین طن از روی آب و کنار ساحل بدست آمده و از بین آن کله های ماهی کتل و سکود بکثرت یافت شده که بمنقار طوطی شباهت دارد، ولی به تحقیق نمیدانیم که یک

ویل در یک نوبت قاچه اندازه عنبر کریس را بیرون میریزد باید دانست که تمام سپرم ویل ها از خوردن این ماهی ها صدمه نمی بیند البته ویلی که یک نوبت به تولید عنبر کریس آغاز کرد دائماً این عمل را تکرار مینماید بعض اوقات صیادان چون شکم ویل را چاک کرده اند ذخائر زیادی عنبر کریس را از جوف آن بدست آورده اند.

عنبر کریس را نمیتوان از حیث رنگ جنسیت بخوبی توضیح کرد ، بعضی ها از ذائقه آن توصیف میکنند و آنرا لذیذ و خوش مزه دانسته در پخت و پز و در ساختن شراب مورد استفاده قرار میدهند ، دیگران طعم آنرا نه پسندیده و آنرا به پنیر باسی نسبت داده اند ، همچنین رنگ آنرا نمیتوان بخوبی بیان کرد . بعضی ها آنرا سفید و شفاف نامیده اند دیگران آنرا سفید خاکستری یا سیاهی مایل می نویسند ، ولی هر کس عقیده دارد که آن مانند مشک بگونه بوی خوش دارد ، ازین سبب امروز نیز بیشتر از آن در ترکیب عطاریات و پودر کنار میگیرند قیمت آن از ۱۰۰ الی چهار پوند فی اونس است

عنبر کریس از قرون متمادی به بازار خوبی داشته ، ترککان عثمانی بیشتر از آن در پخت و پز کار می گرفتند سپس باسم مهر مهره یسار گردید و مورد نظر عاشقان دلپاخته قرار گرفت . در قرن شانزدهم و هفدهم بیشتر در تداوی امراض مختلفه خاصاً صرع ، کمزوری دل و دماغ و وجع مفاصل مورد استفاده قرار گرفت رفته رفته آنرا شفا ی هر گونه مرض پنداشتند ، یکی از نویسندگان قرن هفدهم آنرا باسم مقوی قلب و روح افزا یسار کرده است ، عربها ، مسلمانان مراکش ، هند یان و پرتگالی ها ، استانبول ها و فارس ها از تجارت پر مشفعت آن با خبر بوده و آنرا از ممالک دور افتاده چون زنجبار ، مدغاسکر ، سیلون و غیره بدست می آوردند میگویند که مور های اسپانیه (مسلمانان اسپانیه) شتران

خود را طوری تریبه میکردند که بتوانند این ماده را از لای شن های ساحلی
مکشوف سازند مردم چین و مالدیبا نیز از فواید هنگفت آن بیخبر نبودند ،
شهرت و اهمیت آنرا میتوان از این قیاس کرد که در ۱۷۹۱ کپتان کوفن
یکی از صیادان مشهور ویل که بغرض تلاش آن بهر نقطه دنیا مسافرت مینمود
در پارلمان انگلیس (مجلس عوام) احضار گردید تا در این باره به نمایندگان
آن مجلس معلومات لازمه بهم رساند .

اما طوری که بالا گفتیم متأسفانه بر اثر شکارهای بی رحمانه این جانور
عنبر کریس بسی نایاب شده در نتیجه قیمت آن هم بی اندازه بلند رفته است
بطور مثال یک قطعه کوچک آن بعض اوقات ناسی هزار پوند خریدار دارد .
هنوز علما به تجزیه کیمیاوی این ماده کاملاً موفق نیستند ولی باین
هم در بازارها دنیا اقسام عنبر کریس مصنوعی وجود دارد که عموماً
از صمغ ترکیب یافته ، ولی شناخت اصل و بدل آن چند آن مشکل نیست
و اگر در الکو حل گردد بزودی تمیز میشود .

• • •

خریدار توهست

هم جان بهزار دل گرفتار توهست   هم دل بهزار جان خریدار توهست
اندر طلبت نه خواب دارد نه قرار   هر کس که در آرزوی دیدار توهست
(علی لای غزنوی)

رباعی

در جستن راز فلک دایره وار   بسیار بگشتیم بسر چون پر کار
در کار شکست این آن چون سوزن   در دا که نیا فتم سر رشته کار
(رضی الدین)

محمدحسین زرین کوب

در باره زلف و زلفین

چندی پیش که امتحانات سالیانه مدارس ثانوی کابل جاری بود چندین بار در جلسه های امتحان مضمون ادبیات در مدارس مختلف اتفاق افتاد که شاگردان کلمه «زلفین» را بصورت تشبیه بفتح فاء تلفظ میکردند و قبول می افتاد و یکی دوبار هم که از طرف متعلمان «زلفین» بکسر سوم بر وزن گلچین اداء شد با تعجب روبرو گشت؛ اینجانب بادلایلی که داشته ام این کلمه را بصورت اخیر یعنی بکسر سوم تدریس کرده بودم بناءً ب فکر افتادم تا یاداشتهای متفرقی را که دوسه سال قبل درین موضوع از کتب متعدد برداشته بودم مرتب کنم و جهت نشر بمجله ادب عرضه دارم. البته منابعیکه مطالب از آن تحقیق شده هر یک در مورد آن ذکر می یابد، از جمله مقاله «زلف و زلفین» بنیاضی دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران را متذکر می شوم که ایشان نیز بهمین عقیده تلفظ زلفین بکسر سوم اند (رجوع شود بشماره اول دوره دوم (۱۳۳۰) نامه تمدن) بنده از آن نه تنها استفاده کرده بلکه آنرا مدار کار خود قرار دادم و بدتعمیم آن کوشیده ام که در اینجا طوریکه معمول مقالات علمی و تحقیقی است برای ادای حق شان تذکره دارم.

در قاموس عربی صراح (۱) آمده: زلف، زلفه؛ بالتحریک حوض پر آب زلف جمع آن، مزالف ده های نزدیک شهر، مزلفه مفرد آن؛ از لاف نزدیک گردانیدن؛ زلفه، زلفی. نزدیکی و منزلت، قوله تعالی بالتی تقر بکم عندنا لزلفی - وهی اسم المصدر، ایضا ای تقر بکم عندنا از لافا و پاره از اول شب، زلف، زلفات جمع، قوله تعالی وزلفاً من اللیل

زلف پیش شدن، تزلف، از د لاف تقدم کردن، مزد لاف نام جایی در مکه که از جهت سیاهی مجازاً با موی استی بهم میرساند. کلمه زلف بضم اول و سکون دوم در برهان قاطع و بعضی از فرهنگهای دیگر نیامده و در سخن فصیحان عرب هم استعمال نشده است و آنچه در کتب لغت آمده غیر از آن معانی است که از آن میگیریم: صاحب فرهنگ بهارستان مینویسد: (۱) زلف، بشک، چوگان، چوگان سنبل، دوانه، زره، سنبل، کلالک، کلاله، کله، مرغول، مرغوله، نغوله، فرهنگ خیام محمد علی ترقی (۲) نویسد: زلف (کلمه فارسی) موئی که بر سر روید. لغت فرس اسدی (۳) می آورد: کلاله، زلف بود، که موی پیچیده و مجعد بود. دکتور عبد الرسول خیام پور معلم ادبیات فارسی دا نشکده ادبیات تبریز باستاناد «بهار عجم» و «معیار اللغة» در نشریه دا نشکده ادبیات تبریز (۴) مینویسد: «زلف» در زبان عربی جمع «زلفه» است بر وزن غره که بمعنی پاسی از شب باشد. در فارسی آنرا بمناسبت سیاهی در مو یهایی که بالای بنا گوش باشد استعمال میکنند و تشبیه نیز می بندند، نظامی گوید:

زلفین بنفشه از درازی ای در پای فتاده وقت بازی ای

که آقای مذکور کلمه زلفین را در بیت بالای نظامی تشبیه فکر کرده اند و در استدلال شان جای تعمق و تأمل است و باز خود دکتور خیام پور در نشریه دا نشکده ادبیات تبریز (۵) میگوید: مزلف بر وزن «معظم» کلمه مجعولی است که از زلف ساخته اند، محمد اسحق شوکت گوید:

مزلف است رخ خامه ام ز بخت سیاه سرادشام فراقم خط لب جام است

که این دو گفته بنا علی خیام پور با هم کاملاً درست نمی آیند زیرا از کلمه مزلف که آنرا مجعول خوانده اند چنین بر می آید که کلمه فارسی را بصورت

(۱) صفحه ۴۹ (۲) ص ۳۲۳ (۳) ص ۴۶۶ (۴) ص ۱۰ شماره (۵) ۱۳۳۰

(۵) ص ۲۱ شماره اول ۱۳۲۸

معرب در آورده باشند مثلی که کلمات مفشن و مچرب از فیشن انگلیسی و چرب فارسی معمولست بهمه حال ، محمد حسین رکن زاده آد میت نیز در اغلاط مشهوره (۱) تاخته و زلف را کلمه فارسی خرانده اسم فاعل (یا مفعول) ساختن آنرا : « مزلف » مانند مچرب و مأخوذ از چرب دانسته است . بعضی زلف و گیسو را مرادف هم دانسته اند و برخی هم زلف را غیر گیسو دانند ، ببینیم کتب لغت چه میگویند : غیاث اللغات چاپ لاهور (۲) مینویسد : گیسو بیای مجهول ، خان آرزو در سراج نوشته که قوسی گوید موی درازی که از هر دو جانب دراز کشیده باشد چنانکه در گلستان سیاحی گیسوان تا فته . . . و بعضی مرادف زلف نوشته و از اشعار متأخرین ظاهر میشود که گیسو غیر زلف است . قاسم مشهدی گوید :

یکسر مو در سر لیلی و شان بیکار نیست
آنچه می آید ز باد از زلف گیسو میشود

بهار باران شرح گلستان (۳) گیسو را نوعی از زلف داند که متصل برد و گوش دراز کشیده باشند . فرهنگ خیام (۴) مینویسد : گیس موی بلند سر خاصه سر زنان و آنرا گیسو نیز گویند . زلف بمعنی گیسو معروفست . اشتقاقیات دیگری از زلف در فرهنگها به نظر می آید :

در برهان قاطع محمد حسین برهان چاپ کاندلر (۵) آورده اند : زلف بستن کنایه از نمودن مطلوب است خود را بعاشق و دل او را بسکمند خود آوردن ، زلف خطا ، بکثر ثبات بمعنی خطا و گناه و تقصیر باشد . زلفه بفتح اول و ثانی و ثالث کوچه تنگ و تاریک . زلف زمین : بکثر ثبات کنایه از شب است که بعرابی لیل خوانند و کنایه از خاکی هم است که جوهر آدمی از آنست و بلیه ارضی را نیز گویند . زلف و خال : معروف است و کنایه از آرایش و زینتی است از طلا و لاجورد که در شب زفاف بر روی عروس کنند . زلفین بفتح اول بر وزن طپیدن بمعنی ترسیدن و بیم بردن و تهدید

کردن و ترسانیدن باشد و بمعنی کینه و انتقام هم آمده است و چرخ را نیز گویند که بدان پنبه دانه را از پنبه جدا کنند و بکسر اول هم آمده. در غیاث اللغات (۱) همزلف: شوهر خواهر زن را نوشته است در فرهنگ شاهنامه تالیف دکتر شفق چاپ تهران ۱۳۲۰ (۲) آمده است و این اصطلاح هنوز در لهجه شیراز وجود دارد که در کابل بل آن باجه میگوئیم: زلفین: بفتح زاء و کسر لام بمعنی انتقام و تهدید، از حکیم فرخی استشهاد کند:

از لب تو مرا هزار امید است / از سر زلفت مرا هزار زلفین
از منوچهری:

سیاست کردنش بهتر سیاست / زلفین بستنش بهتر زلفین
باین اساس اگر زلف کلمه دری و یا غیر آن باشد که از عربی (مثلاً) داخل زبان دری شده باشد باز هم در تمام لهجه های فارسی افغانستان و سایر لهجه های زبان فارسی در سایر کشور های فارسی زبان بهمین شکل و صورت موجود است و از قدیم بهمین معنی استعمال شده است.

پس چرا بسته اویم همه عمر / اگر آن زلف دو تا نیست کمند
(رودکی)

آن زلف مشکبار بر آن روی چون بهار / گر کوته است کوتهی در روی عجب مدار
شب در بها رمیل کند رو بسکوتهی / آن زلف چون شب آمد و آن روی چون بها.
(معزی)

از دیدن و بودن رخسار و زلف یار / در دست مشک دارم و در دیده لاله زار
(عنصری)

شستنچ چشم و زلف او را بید / دل از دست خرد مندان بدستان (۲)
(عنصری)

تازلف قوشاه گشت و رخسار تو تاخت افگند دلم بر ابر تاخت تو رخت
(منسوب با بوسعید)

بینی مر آن دوزلف که بادش همی برد

چون قلب عاشقی است که هیچش قرار نیست
(خجازی نیشاپوری)

دراد بیات دری چه نظم و چه نثر کلامه (زلفین) بکثرت آمده که بعضی
آنرا (زلفین) بفتح فاء بصورت تشبیه عربی یعنی دوزلف میخوانند و اینهم
بیخود نیست چرا که دوزلف و مترادفهای آن نیز زیاد استعمال شده و اذهان
را بدانسو متوجه ساخته است:

می بینی آن دوزلف که بادش همی برد

چون قلب عاشقی است که هیچش قرار نیست

بانه که دست حاجب سالار کشور است

کز دور می نماید کار و روز باری نیست

(خجازی نیشاپوری)

بدوزلف یار دادم دل بیقرار خود را

چکیم سیاه کردم همه روزگار خود را

(رهی ترکمان)

یکی دختری داشت خاقان چو ماه

اگر ماه دارد دوزلف سیاه

(فردوسی)

بدل ها اندر آویزد دوزلفش

چو دوزخه اندر آویزد بدامن (۱)

(خفاف)

(۱) درص ۴۳۷ لغت فرس اسدی زیر عنوان دوزخه بمعنی گیاهی که از جامه مردم

درآویزد.

دوزلفکانت بگیرم دل پر از غم خویش

چو مرغ بسمل کرده از در آویزد (۱)

(خفاف)

در چهارمقاله عروضی نیز در حکایت سلطان محمود از باب دوم کلمه (زلفین) در مورد ایاز دو بار ذکر شده و با زهم گفته شده که هر دو زلف خویش را پیش محمود نهاد.

مولف بهار عجم زلفین را بصورت تشبیه از تصرف فارسی زبانان متعرب داند و غالباً ضلالت معاصر نیز این کلمه را بکسر سوم خوانده و آنرا لغت دری دانسته اند: زلفین، زرفین، زولفین، زورفین، زفرین، زرفین، زلفی و زلفی همه یک کلمه است؛ چنانچه در فرهنگها ضبط است زرفین، زرفین فارسی معرب یعنی زنجیر درو و تد زرفین صدغه ای جمده (۲) همچنین در غیث زلفین: بضم اول و کسر فای معنی زنجیر از سراج نقل شده (۳) و زرفین در همانجا با ال کسر و بالضم و کسر فای ویای معروف بمعنی حلقه، درو زنجیر، بقول منتخب و صراح و برهان آمده و برهان قاطع (۴) ثبت می کند که زلفین بضم اول بروزن و معنی زرفین است و آن حلقه ای باشد که بر صندوق و چارچوب در خانه نصب کنند لغت فرس اسدی زیر ماده زفرین (بضم اول و سکون دوم) می نویسد: «آن آهن بود که بر درها زنند و حلقه در آن افکنند و قفل کنند، عنصری گوید:

مثل من بود بسیدین افسرد   مثل زفرین آهنین و در (۵)

آنگاه در حاشیه مذکور عباس اقبال (۱۳۱۹) می نویسد: ۵ - زفرین آن آهنی باشد که بر درها زنند و حلقه دریا و افکنند و قفل بر زنند.

(۱) در ص ۳۲۴ همان کتاب بسمل را بمعنی کشتن آورده این بیت از خفاف ذکر کند

(۲) صراح چاپ کانهپور ۱۳۷۱. (۳) ص ۲۰۹ (۴) ص ۲۰۸ (۵) ص ۳۶۳

سایر نسخ این لغت را ندارد. زفرین که آنرا باشکال زو فرین و زو فلین و زو لفین و زو رفین ضبط و استعمال کرده اند اصلاً بمعنی همین حلقه آهنین در است و لی شعراء بعدها موی مجعد سر را هم به آن تشبیه نموده و حتی در عربی نیز مزر فنه بمعنی موی مجعد استعمال شده و زلفین کم کم بجای موی سر معمول گردید: و تصور عامیانه که این کلمه تشبیه و عربی زلف است استعمال زلف را بهمین وضع معمول امروز رایج ساخته است (۱)

زلفین (به ضم اول و کسر فا وی معروف کلمه دری بمعنی چفت وزره (۱) زو فرین بهمان معنی (۱) زرفین که چفت در است که بر زره اندازند (۱) چفت: زنجیر یک در را بندند (۱) زره آلتی است که چفت را در آن کنند و بر آن قفل زنند (۱) زرفین (فارسی) زره چفت که چفت را بر آن اندازند (۱) زلفی بمعنی زنجیر در و ازه تاهنوز در کابل و سایر قسمتهای افغانستان در فارسی افغانی و بشکل زلفی در پختو وجود دارد که زلفین و کلمات مبدل آن زیاد استعمال شده است.

گرفته مشکست از چه معنی سر زلفین یار

مشکبوی و مشک رنگت و مشکپاش و مشکبار (۲)
(عنصری)

غنود مستند بر ماه منور خط و زلفین آن مهر وی دلیر (۲)
(عنصری)

بدان گرد بست آن سیمین ز نهدان بدان خمیدگی زلفین جانان
یکی گویی از کافور گوی و نیست یکی گویی که هست از مشک چو گان (۱)
(عنصری)

(۱) فرهنگ خیام محمد علی ترقی: صفحات ۲۲۳-۲۲۶-۱۵۴-۲۰۸-۲۲۱

(۲) ص ۵۱ دیوان و ص ۲۴

(۱) ص ۱۰۲ دیوان

مثالی را که در شر طیه گفته
رخ وزلفین یا رم را نظر کن
بگو با منطقی کان هست مردود
که شمس طالعست و لیل موجود
(....)

شواهد ذیل موهید قرائت زلفین بکسر فا و (ی) معروض است :
حاسدان بر من حسد کردند و من فردم چنین
داد مظلومان بده ای عز امیر الموءنین
تا آنجا که ....

مردم دانا نباشد دوست او بکرو زبیش
هر کسی انگشت خود دیگر کند در زولفین (۱)
(منوچهری)

که در اشعار مابعد با آفرین ، سیمین ، چین ، زمین ، معین و ... قافیه
شده است .

بدست راست شراب و بدست چپ زلفین
همی خوریم و همی بوسه میدهیم بدنگ (۱)
که قرائت زلفین بکسر فا بسیار روانتر است .
تا زلف نوشاه گشت و رخسار تو تخت
افگند دلم برا بر تخت تو رخت
روزی بینی مرا شده کشته بخت
حلقم شده در حلقه زلفین تو سخت
منسوب بسابور سعید ابی الخیر (۲)
که از کلمه حلقه زلفین نیز معنی « حلقه در را زلفین گویند » بر می آید
و خواندن زلفین بکسر فا تائید می شود .
بعلاوه لغت فرس اسدی زیر ماده زاولانه بمعنی بندی آهنین از خسروی
نقل کنند .

(۱) ص ۶۹ دیوان و ص ۱۷۸ (۲) از تاریخ تصوف دکتر قاسم غنی ص ۶۰۴ ص (۲۶)

زلفینک او بهر نهاده دارد بر گردن هاروت زاولانه (۱)
 و همو زیر عمران لخبج بمعنی زاگک سید برنگک از ان بیتی از طیان آورد
 بین آن زلفینکان چون چنبر بالان نجم گریلخج اندر زنی ایدون بود چون آبنوس
 که در این بیت در بعضی از نسخ بعوض زلفینکان، زلفین او هم آمده است
 دوزلفین هم بکثرت آمده

از اینجا نیز بر می آید که تشبیه «زلفین» را کاف تصغیر در آخر آوردن
 (زلفینک) و باز به (آن) جمع نمودن (زلفینکان) و یا (زلفین)
 تشبیه را معادود عدد (دو) ساختن نه با فواعد دستور برابر می آید و نه ملایم
 طبع زیبا نیست و نه از نظر فصاحت درست می آید. اما ممکنست بعقیده
 دکتر محمد معین گفت که: زلف و زلفین در جمع و طره را گویند در اصل
 تشبیهی بوده از این لغت و بعد علم شده چون نرگس و لعل برای چشم و لب
 و غیره که علامه قزوینی و علامه دهخدا مولف لغتنامه نیز بر همین عقیده اند
 که قبایلین به نقل قول از ایشان بوسیله اقبال پرداخته آمد. بعقیده حقیر
 چون زلف غالباً بشکل حلقه بوده چنانچه زلف پرشکن و پاشکن زلف
 و پازلف بشکن کنایه از آنست.

در نخست مجازاً گیسور ازلفین گفته اند که بعداً بمعنی حقیقی استعمال شده است
 و صفت موی بوده است که گاهی هم این صفت بجای موصوف استعمال شده
 است، چنانچه سرور ابجای قد بلند استعمال کنند. و همچنین اگر هم (ی) و (ین)
 پسوندهایی باشد که برای ادای نسبت در آخر زلف آمده باشند مانند ازسیم
 سیمی و سیمین، از زری و زرین، از پشم پشمی و پشمین ... و بدین صورت موی
 را بزلف (یعنی حلقه) که مانند او پرشکن است، نسبت کرده باشند، باز هم
 خواندن (زلفین) باید بکسر (فا) و (ی) معروف باشد.

نتیجه : از تعمق در مطالب بالا و مقایسه شواهد و نقل قول فرهنگ نویسان ،
قرائت (زلفین) بکسر سوم و یای معروف بر وزن (گلچین) واضح می شود
و ذکر دو زلف و امثال آن دلیل نمی شود زلفین را بفتح سوم بصیغه تشبیه
عربی بخوانیم . (پایان)

...

درین جا بی مناسبت نسبت بابی از صفت موی را از کتاب انیس العشاق تألیف
شرف الدین را می شناسیم دربار سلطان معزالدین ابوالفتح اویس جلایری
(۷۵۷ - ۷۷۶) انتخاب نموده خدمت قارئین محترم عرضه دارم
(غرقه)

در صفت موی

آنچه در کشور حسن سر آمد ملک جمال است موی را گرفته اند و فرق داخل
اوست و منقسم بسه نوع است .
اول : معقد و به پهلوی آن را شکن خوانند چنان باشد که موی اترک که
گروه بندند و آنرا به پارسی گله (۱) گویند چنانکه اثیر الدین اومانی فرموده است :
گردست من بدان گله عنبرین رسد   پایم فر از پایه چرخ برین رسد
نوع دوم معقد و آن موی دیلم است و آنرا به پهلوی نغوله (۲) گویند و به پارسی
لاله (۳) خوانند و مراد از کلاله آنست که پسر شکن باشد چنانکه
سید ذوالفقار گفته .

(۱) رکن صاین راست :

سرگشته در هوای تو چون بیدلان صبا   و اشفته بر عذار تو چون عاشقان گله

(۲) نغوله (باو او مجهول و فتح اول) نزاری فهستانی گوید :

زهی از عنبر سارا نغواه   کمند است آنکه داری یانغوله

(۳) کلال بفتح اول یعنی تارک سرو کلاله مویست که بر تارک سر میر وید

بت دیلم (۱) مه مشکین کلاله   بمشک چین گرفته روی لاله
 نوع سوم سلسل چنان باشد که موی زنگی چون زره در یکدیگر گرفته و آنرا به پهلوی
 مرغول (۲) و به پارسی کاکل گویند چنانکه رشیدالدین و طواطه فرموده است :
 کاکل مشکین بر انداز از رخ چون آفتاب   حیف باشد بر مهر روی تو از کاکل نقاب
 و هر یک در کشوری سرافرازند و در مملکتی کار ساز اگر چه جمله را موی
 و طره و گیسو خوانند فاما در میان این جمع متفرق فرقی تمامی است و از این جمله
 هر یک را قرار گاهی و راهی و پناهی است. آنچه گر در خسار چون مار در گلزار
 حلقه زند و پیرا زلف خوانند چنانکه در وصف دلبران موصوفست :
 وقتی برای آنکه بغارت برند دل   زلف آورند و بر سر رخسار کج نهند
 و آنچه از بنا گوش فرود آید و برگردن محبوب پیچد و بر اگیسو گویند
 چنانکه اثیرالدین اخسیتکی فرموده است :
 از بنا گوش ز نرندار آرزوی گردنش   بر بنا گوشش چرا گردن نهد گیسوی او
 و آنچه بادوش رسد و از دست د رازی و پرا پیوسته با ز پس دار دو بندد
 آنرا طره (۳) گویند چنانکه کمال الدین خواجوی کرمانی فرماید :

(۱) مردم دیلم در میان مسلمین بیهیث معروف شده بودند بموی دیلمی
 و با ساحه خود تیر و ژوبین بود و بغلامانی که ایشانرا قبل از تسخیر کامل سرزمین
 ایشان بدست مسلمین بغلامی میگرفتند و دیلم بمعنی غلام در اشعار شعرا و
 نوشته های قدما بسیار مذکور است
 (۲) نظامی گوید :

بتن بر یکی آسمان گون زره   چون مرغول زنگی گره بر گره
 (۳) طره را بفارسی پیچیده میگویند (مقدمه الادب ز مخشری) و پیچیده اصطلاحاً
 زلفی را گویند که سرته آنرا مقراض کرده زنان و پسران صاحب جمال بر روی
 گذارند بجهت زیبائی (فرهنگ جهانگیری) یا آنکه آنرا بپیچیدند در یکدیگر
 و گره زنند (موءید الفضلا)

یا غمزه را پندی بده تا ترک عیاری کند
 یا طرد را پندی بنه تا ترک طرراری کند
 و آنچه کمر و ار میان معشوق را در کنار گیر دو پیراموی گیرند چنانکه نزار می گوید:
 مری تو تا میان و میان تو کمز موی چون تو که دیده موی میان در میان ترک
 و آنچه مسلسل بر خاک افتد و در پای معشوق سر اندازی کند آن موی دراز
 است که زلف اش میخوایند چرا که زلف مخصوص است بنواز نینان و موی
 عمومی دارد چنانکه قایل گوید:

خواجواگر زلف کجش بینی که در خاک افتد با آن رسن در چه مروکان از سیه کاری بود
 و زلف دلاویز معشوقه را عنبرینه (۱) تشبیه کرده اند چنانکه شیخ المحققین
 سعدی فرماید:

گیسویت عنبرینه گردن تمام بود معشوق خوب روی چه محتاج زیور است
 و شعرای عرب زلف و گیسو و موی را بهمت اسم مترادف در عبارت
 آورده اند چنانکه: صدغ (۲) زاویه (۳) ضفیره (۴) غدیره (۵) طره (۶)
 فرع (۷) شعر (۸) اسحم (۹) موی سیاه را گیرند و وحف (۱۰) موی بسیار
 سیاه و مسلسل زنجیر زلف را خوانند.

و از لون و شکل و دور و تسلسل مجموع سی و سه صفت تعبیر کرده اند

(۱) عنبرینه یا عنبر چه یا عنبر دان حلقه کوچکی بوده است که در آن عنبر
 میکرده و در یک رشته با سلسله مروارید زنان بگردن می آویخته اند مثل
 گردن بند.

(۲) صدغ = زلف (مقدمة الادب و السامی فی الاسامی) (۳) ذوابه =
 گیسوی مرد (مقدمة الادب) (۴) ضفیره = موی تافته (السامی فی الاسامی)
 (۵) غدیره = گیسوی زن (مقدمة الادب و السامی فی الاسامی) (۶) طره =
 پیچه (مقدمة الادب) (۷) فرع = موی دراز (مقدمة الادب) (۸) شعر =
 موی (۹) فاحم و حاک و اسحم = موی سیاه (السامی فی الاسامی)
 (۱۰) وحف = موی نیکو و بسیار (السامی فی الاسامی)

و از اعداد سی و سه گانه یازده در کلام ایشان مستعمل است چنانکه حباله ، شبکه ، لیل ، ظلمت ، ظلام ، ظل ممدود ، واو ، عین ، غیم ، حبل متین ، هیکل ، بندگیسورا که حمایل معشوق است تعویذ عشاق میخوانند چنانکه سلطان الشعراء خاقانی فرماید :

بدوتا موی که تعویذ من است   بادگار از سر مشکین رسن است
و یازده دیگر غیر مستعمل و در عبارت باغها متداول است چنانکه عقده ، جعد (۱) ، مجعد ، حبش ، برقع ، نقاب ، طناب ، غراب ، سنبله ، عقرب ، صلیب ، محمود منور میفرماید :

روی بنماتادگر عابد نگوید الصلوة   زلف بگشادگر راهب نگوید الصلیب
و در استعمال یازده دیگر اهل عجم مخیر اند چنانکه : مفتول ، مفتون ، عیار ، طرر ، لام ، حلقه ، میسم ، نعل ، ثعبان ، دخیان ، برج و ملک الشعرا ظهیر الدین هاربابی گوید :

چشم بجمادوی بدل چاه بابل است   زلف را بکافری عوض برج خیبر است
و بعضی از بلغای عرب آنرا بگفت زلف را بخوشهء عنب تشبیه کرده اند و شعرای عجم آنرا در عبارت آورده اند و این تشبیه بغایت غریب است چنانکه امیر معزی فرموده .

گرفته زلف گره گیر در میان دواب   چو خوشهء عنب اندر میانهء عناب
و آنچه تعاقب پیرسی گویمان دارد آنست که حقیقت شست زلفی را از روی مجاز صداسم نهاده اند چنانکه

سمن سا ، بنفشه ، سنبل ، نافه گشای ، مشکین ، مشکین بوی ، مشک رنگ ، مشک پاش ، مشک بیز ، مشک ریز ، مشک آگین ، عنبر فام ، عنبر شکن ، عنبرین ، عنبر آگین ، عنبر آسا ، عنبر بوی ، عنبر بار ، عنبر بیز ، عنبر نسیم ، عالیه گون ، عالیه رنگ ، عالیه بوی ، عالیه فام ، ابر ،

(۱۱) جعد فارسی آن بشک است بضم اول (السامی فی الاسامی) عنصری گوید :

بشک معشوق چون سپید شود   دل عاشق آزاد شود بستوه

گلپوش، سمن پوش، قمر پوش، شام، شام غربیان، شبستان، شب، شب رنگت
 شب یادا، شب دیجور، شب قدر، عمر دراز، سایه، سایبان، پرده،
 جنگ، جیم، چین، ساچین، هندوستان، رنگبار، هندو، لاله
 سیه کار، سیه دل، دل دزد، دل بند، دلبر، سرگران، سرکش، سرگشته، سرکڑ،
 سر بهاد داده، سر انداز، سرافکنده، سرافراز، قفسادار، رهزن، کمند،
 کمندافکن، کمندانداز، رشته، رسن، رسن تاب، رسن باز، چنبر،
 چنبری، دود، آتش پرست، حرر شید پرست، کسافر، کسافر کیش،
 زنار، چلیپا، چوگان، بند، زنجیر، شوریده، سودائی، دام، زاغ،
 پر شکن، خم اندر خم، باد پیمای، هوادار، پریشان، پریشان کار، آشفته
 آشفته کار، تابدار، تار، مار، بیقرار، بهم برآمده، دراز، پیچ پیچ

القصه بطولها حدیثی است دراز، و مرکبات این مفردات نامعین است
 وبخلاف این تشبیهات ظاهر السیدین فاریابی زلف را جادو میخواند و در این
 تشبیه مخترع است چنانکه میگوید:

زلف بجای دوئی برد هر کجا دلیست و انگه بچشم و ابروی نامهربان دهد
 و این تشبیه بواسطه آن در عقد صداسم و صفت زلف ذکر نرفت که جمهور
 طائفه در استعمال این تشبیه متفق نیستند بر آن تقدیر که هر گاه منظور سر برتر باشد
 بدیضای موسی روشن و صد صفت است زلف که سر دفتر نوزده باب حسن
 و جمال است در دیوان دایری منسوخ گردد و تا کسی حقیقت این معنی
 استعمال نکرده باشد معترض کنایت این لغت نگردد چنانکه قایل گوید:
 بر فرق تو موسی بد بیضا بنمود تا عقد صد از نوزده انداخته ای (۱)

۱- در حاشیه یکی از نسخ یکی از خوانندگان اضافه کرده است که شیخ
 کمال خمندی سر زلف دراز را بطایه تشبیه کرده است.

ز دست ما بجای بگریزد آن زلف که طاوس است و چندین رشته بر پای
 خواجه حافظ فرماید:

زلف شکین تو در گلشن فردوس عذار چیست طاوس که در باغ نعیم افتاده است

دلا مارتین اثر

پښتو کونسکي: محمد اسماعيل (زاهد)

د شاعر وينا

د ژوند پيال له دمخه تردی چه تښه سی ماته سوه، بیو فاعمر په هره دقیقه کی
د آه او افسوس سره تښتی د سترگو، او بندکو او د زړه سو زړه هېڅ اهمیت
نه ورکوی. مرگ هم د غم او ماتم نغمه وایی او د ژوند وروستی ساعت اعلام
کوی نه پوهیږم چه وژ اړم یا سندر د شروع کړم؟

نه د ژر اخیلای خونه دی ځکه تر اوسه می لا گوته پر رباب او مرگ می
دېل جهان پر غاړه د خورشالی نغمی سره یو ځای کوی او عقل راته وائی:
څرنگه چه روح د جانان په طلب کښی د قلو عزم کوی نو باید خدای په امانی
ئی فقط یوه شور انگیزه نغمه وی او بس.

هو رباب خومی په آخر کښی آسمانی سندر وائی او څراغ خود د مرگ
په وخت کښی خپله شعله روښانه کړی، او پالک روح هم پخپل آخرین قدم کښی
د خو شالی څخه و آسمان ته گوري فقط یوازی بدن دی چه پر تیر و وړ څوار مان
کوی او پر تللی عمر ژاری او ناری و هی.

لیکن هغه عمر چه د سترگو په اوږو او د زړه په لمبو کی تیر یږی کله د آد او ارمان
لا یق بلل کیږی، او د د غم تو مار کله د خواشینۍ وردی، ځکه هره ثانیه او
کلمه ئی درنج اوز حمت درد او غم څخه جوړه شوی ده. پر یزده چه هغه څو ک
پری وژاری چه د عمر د خونۍ و دیوال ته ئی شا لگولی او د امید پر سسته
لکړه ئی ته کیه کړی وی.

مساخوپه دی ځکه کښی رېښه نده زغلولی او نه دهغه ضعیفه او نا توانه
واښه په شان چه د سانبام بیا د ئی لهر پښو نه را بیا سی، سپک پورته کیږم او بیا

کوم نکلیمف اوز حمت بل لځای ته مخم . اود هغه مهل جر مرغه غوندې یم چه
په هیڅ کشت او کرونده کښې لځاله نه جوړوی او پر هیڅ شاخ آرام نه کوی .
په دبره خوښی د دریاب په څېر ناست اولیری د سا حل څخه د عشق او
محبت په خوږو سندرو مشغول وی ، او غیر د عشق د سوزا نو او خوند ورو نغمو
څخه ئې وچاته نور څه نه پاته کیږی .

څرنگه چه د کلیساز ننگ (نفاقوس) گاهې د خوشالۍ سندره او گاهې
د غم اوساتم بدله وائی او خلک دواډه او مرگت څخه خبروی ، دغه رنگه زما
روح هم کله د خوښی ناری او کله د غم سوری وهی .

نو دغه دی چه زما دریاب د سترگو په روڼراو ښکر سرتر پسا په لاند شو ،
مگر وای به د اوښکو څخه گله کوم او یا پری خفه کیږم .

ځکه اوښکی خو وماته د آسمانی سیستم په څیر ښکاریږی چه بدن می را مینځی
اوروح می را روښانه کوی . . . .

شهرت او اعتبار څه شی دی ؟

دش او خالی ژغ انعکاس دی چه را نلکونکی وگړی غولوی . .

نوقه چه د شهرت او اعتبار د پاره شپې او ورځې سبا کوی یو وار زما دریاب
وآواز ته هم غوږ کیږده وواوره چه څه وئی :

د هر نوموړی او نام او نشان آخر د باد په نصیب شوی دی .

هو . خدای خوشاهدی چه زه هیڅ کله د ادول الفاظ چه د بشر د لیو تقرب
ښه ده پر ژبه نه راوړم بله که دهغوی پر غلطی او چتیاو الی باندی خاندم او هر څومره
چه ددا کلماتو و معناته څیر کیږم په هم هغه انداز د پوچ او خالی راته معلوم پیری
اود بیمغز چار مغز (جوز) په شان ئې لیری غورځوم .

هو . انسان خو د عزت او شهرت په غلط امید خپل لځان دروزگارو سیلاب
ته سپاری اود نړی د دریاب څپې دده په نام او نشان بازی کوی اود ده د ژوند
دمانی دیوالونه او پایې پرله پسې نړوی . . .

مگر زه خود نری ددی خپو خپه نه ویره کوم اوته په احترام ورته گورم
 بلکه په دیر سپکه سترگه ئی دینا و باده ور کوم .
 خکه زه دهغی مرغی په دول یم چه دابدیت و خالی ته الوزی او پدی فکر او
 اندیشه کنی نه وی چه ددی دوزر سیوری پر کوم چمن لویدی او دافانی ژوند ون ئی
 خرنسکه و پای ته رسولی دی .
 زما روح هم فقط دخالص ایمان او صداقت ، عشق او محبت خپه جور شوی ده
 اود مرگت په وخت کنی به هیخ ارمان او آرزوونه لرم بی له یوه آه چه
 دمرگت پر ور به و آسمان ته پورته شی ، او هغه خای ته به ورسیزی چه هلته
 به دعا شقانو کوروی ، او دامید صافه او روژه چینه بهیزی .
 دو : هغه خای چه زما در باب ژغ د مخه تر ما هلته رسید لی اوزما د سوی
 زره عشقی نغمی هاته سره یو خای شوی دی .
 ایمان چه مادروح سترگی او خراغ دی ، زما د ژوند تاریکی ئی را روینا نه
 کری او هغه نامعلوم او پت سر نوشت ئی راته خرنسند کری دی .
 زما تر مرگت وروسته زما رباب مات کری ، اور ، باد اود در باب خپو ته ئی
 و سپاری ، خکه هلته به زه آسمانی رباب دفرشتو خپه واخلیم ، اودلوی خپتن
 د عشق او مینی سندری به پکنی وایم .

همنشین نیک

مصطفی (ص) میفرماید : قرین نیک همجو عطار است اگر عطر
 خویش بتو ندهد بوی آن در تو آویزد و قرین بد چون آهنگر است اگر آتش
 او ترا نسوزد دودش در تو گیرد .

بعینر فروشان اگر بگذری شود جا مه تو همه عنبری
 وگر بگذری سوی انگشتگر ازو جز سپاهی نیا بی اثر
 (فردوسی)

عبد العفو «غرقه»

غزل

گر سر پدای یار نیفتد بریدنی است
ورسینه نیست پاره ز تیرش دریدنی است
بیهوده جان کنی نکند سود ایر قیب
کی دست تو بدامن وصلش رسیدنی است
هر پاره دلم ز جفای تغافلش
دارد حکایتی که یقیناً شنیدنی است
گر عاقلی بحاقه زلفش میند دل
داین مار دل سیاه تر احم گزیدنی است
آن قطره خون که از دل پرداغ من بجاست
آخر بهجر یار ز چشم چکیدنی است
آخر ازین سرای دودر میشوی برون
جامی بیا بگیر که آنهم کشیدنی است
بر زندگی که نیست ثباتش چه دل نهی
این مرغ روح از قفس تن پریدنی است
همچون کستان ز پرتوا نوا را و بسوز
کان قرص روی یار چو مهتاب دیدنی است

دریاب حال «غرقه» که آبش ز سر گذشت
بشتاب زود تر به نجاتش که مردنی است

وصیت اسکندر

چون اسکندر فرمان یافت گفت: مرا در قبابونی نهید و تا بوت را سوراخ
کنید و دست من از آن سوراخ بدر کنید کف کشاده و همچنان میروید تا مردمان
بینند که اگر جهان بستم تهید ست همیروم.

و مادر مرا بگوئید که: اگر خواهی روان من از تو شادمان باشد غم من
باکس خور که او را عزیز می نمرده باشد و یا با کسی که نخواهد مردن.

(از قبابو سنانه)

احمد علی «معمدی»

تجسس مغلیان در افغانستان

در کشور ما هنوز اقوامی وجود دارند که گذشته و حال آنها بما کاملاً روشن نیست یکی از آنها عبارت از قوم مغل است که درباره چگونگی و وضع زندگی ایشان معلوماتی بسی سطحی در دست داشتیم محض در صفحات شمال و غرب افغانستان قومی بنام مغل وجود داشت. و حتی شک بود که آیا این قوم که خود را مغل مینامند حقیقتاً مغل اند یا از تیره دیگر مردم شناسان دنیا که در چنین موضوعات علاقه و دلچسپی زیادی دارند در پی این افتادند تا یکبار موقع یافته به کشور عزیز ما سفری بکنند و این معمار احل نمایند همان بود که در بهار امسال آقایان پروفیسر شینو، ابوامور را از دارالفنون کیو تو جاپان و دو کشور هربرت شورمان از دارالفنون کلیفرنیا امریکا برای این مقصد به افغانستان آهنگ سفر کردند و همینکه بکابل وارد شدند بدارالفنون کابل بتماس آمدند. بعد از تبادل افکار ریاست محترم فاکولته ادبیات بنده را بعرض کمک درین تجسس علمی به ایشان شریک ساخت و بتاريخ ۶ ثور ۱۳۳۳ کابل را بعزم جستجوی مغل ترک دادیم.

این جانب که یک محصل تاریخ و جغرافیه هستم بخود صلاحیت نمیدهم تا عرض وجود نموده تحقیقات آنتر و پراوژی مغلهای صفحات شمال و غرب افغانستان را از نگاه علمی و سیانتیفیک بشما بیان کنم، بلکه درین فکارش میخواهم بعضی یادداشتهای سیاحت علمی خویش را که اهمیت و موفقیت ما در آن ثبت است خدمت دوستداران علم و معرفت تقدیم بدارم تا به آنانی که درین رشته ذوقی داشته باشند کوچکترین خدمتی نموده باشم.

سنجک

میرمینه

ایلاق

قوم قه قه

مربوط

بمقاله

(در

تجسس

مغل)

فوتوگرافی

احمد علی

معمدی

سنجک میرمینه چادر نشین های

قوم قه قه مربوط بمقاله

(در تجسس مغل)

برای اینکه مطالعه دستهای اینک سرزمین ما در اذهان عامه تعبیر غلط نشود ، لازم می بینم پیش از آنکه بگذارم یاد داشتهای خود به پردازیم ، نخست بحث مختصری در اطراف چگونگی باشندگان یک مملکت بکنم ، و سپس درباره علم انسان شناسی سخنی بمیان آورم تا به اهمیت این علم پی برده مطالب ماسهل گردد . تاریخ بشریت اثبات میکند که هیچ کشوری در دنیا وجود ندارد که از یک دسته متجانس تشکیل شده باشد . بلکه تاریخ سیاسی ملل نشان داده است که جمعیت های مختلف انسان ها که دارای یک فکر و آید آل مشترک بوده اند گرد هم جمع شده مملکتی را تشکیل داده وزیر بسیرق واحدی امرار حیات کرده اند .

اینک برای تائید قول خود مثال ذکر میکنم

در ۱۶۹۰ مجارها که بمرکز بالکان بود و باش داشتند مهاجرت را به دشتهای بین دریای سیو و دریف از یک طرف و از جانب دیگر بین درهای دنیوب و تسکا تحتانی شروع کردند و غرض شان این بود که نواحی حاصل خیز یافته زندگی آرام تری کنند . بعد ها بنفوس اساسی سرزمین های دیگر اختلاط پیدا کرده از آنها البسه ، عادات و لهجه گرفتند در دوره چندین نسل با اثر مزاجتها امتزاج نژادی ، اخلاقی و بعضی اوقات مذهبی حاصل کردند تا اینکه طبیعتاً از هر جانب سرحدات آنها توسعه یافت . در قرن ۱۸ که انقلاب کبیر فرانسه فکر ملیت را در بین بشر تولید کرد ، مجارها در مجادله افتاده بر اساس حس ملیت و توحید افکار در استحصالی استقلال خورد کوشیدند تا اینکه حکومتی بنام مجارستان در قالب بالکان تشکیل دادند .

روی این اصل تاریخی در دنیا کمتر نژادی میتوان سراغ کرد که با یکدیگر مخلوط نشده باشند . و ملتی نمیتوان سراغ کرد که از یک نژاد یا قوم متجانس تشکیل شده باشد . بر فرض محال اگر وجود داشته باشد و وحدت افکار در نصب العین شان نباشد نمیتوان آن ملت متجانس را متشکل نامید . پس به

عقیده من یک فرد اگر چه از هر گروه باشد تا بعیت یک مملکت را قبول کرد و سالی چند در آن امر از حیات نمود منسوب بهمان ملت میشود که تابع آن گشته است بطور مثال میتوان گفت که هر کس تابعیت افغانستان را دارد افغان است، یعنی نباید کلمه افغان را بیک قوم محدود نسبت داد که از دونهگاه غلط است :

نخست اینکه افغان اسم یکتوم نبوده بلکه صفتیست که بالای تمام باشندگان کشور ما گذاشته شده چون در قدیم اجداد ما بیشتر اسپ سوار بودند لذا باین اسم موسوم گردیده اند. چه میگویند کلمه افغان سانسگرت بوده و در ابتدا اسواغان بود که بعدها به افغان تبدیل شد.

دوم اینکه داخل کلمه افغانیت اقوامی چون پښتون، تاجک، ازبک، ترکمن، مغل، هزاره، عرب ۰۰۰۰ شامل اند پس حقیقت یک ملت حاصل آنچیز است که وحدت اید آل گویند حالا که فکر ملت را از نگاه حقیقی مطالعه کردیم، موقع آنست که درباره انتروپولوژی صحبت کنیم.

انتروپولوژی کلمه یونانی است که انتر و پوس معنی آدم و لوگوس علم را گویند. پس انتروپولوژی را طوریکه از اسمش پیدا است « انسان شناسی » تعریف کرده اند.

این علم بدو حصه تقسیم شده است.

انتروپولوژی فیزیکی که جسم انسان را مطالعه میکند و دیگری انتروپولوژی اجتماعی که کلتور و مناسبات اجتماعی انسانها را تحت تحقیق قرار میدهد. انتروپولوژی یا انسان شناسی کلمه نژاد را کاملاً یک چیز بی معنی میداند روی این فکر استعمال آن را در مطالعات خود صرف نظر کرده، زیرا ادعا دارد که ممکن نیست نژاد خالصی را در کره ارض دریافت کرد.

پس این علم تنها نظم و نسق اجتماعی و ثقافت مادی انسانها را در زمان حال مطالعه میکند، زیرا گذشته آن وظیفه تاریخ است.

در اکثر کشورهای دنیا یک « سرویس انسان شناسی » وجود دارد تا همواره بمطالعه انواع نفوس خود بررسی کنند . چنین موسسات علمی برای عملیات خود مصارف هنگفت را ایجاب میکنند . مامتهاسفانه به نسبت فقدان آلات علمی ، تنگی وقت و نبودن راههای موثر و در دهکده ها نتوانستیم تحقیقات جدی خود را بطور عمیق عملی کنیم لذا بیک تجسس عمومی از نگاه آنتر و پولوژی اجتماعی اکتفاء کرده محض کوشیدیم تا بطور محقق مغلهای حقیقی را اگر وجود داشته باشند ، دریافت کنیم .

اینک یاداشتهای مهم خود را از کتا بچه یاد داشت خویش نقل میکنم تا خود را درین سفر یکجا با ما حسن کنید .

میمنه - ۲۴ ثور : - طبق معلوماتی که دیروز از اهالی میمنه گرفتیم برای دیدن اقوامیکه در دهکده ریز قل میمنه زندگی و خود را مغل مینامند ذریعه موتر جیب سرک شمال را گرفته راه پیمودیم ، همینکه موتر از شهر دور شد در بین یکدره تپه‌ئی که از اراضی للمی سرسبز شده بود داخل شده آهسته آهسته فرود آمدیم ساعتی نگذشت که بمومن آ بسا در رسیدیم ، در بنجاسرک ذریعه احتکال آبهای جاری که از نشیبهای غربی سر از یر شده بود کما ملا قطع گردیده و عبور موتر از آن ناممکن بود . پس در جستجوی اسب افتادیم ، در حدود ساعت ده صبح سه رأس اسب بدست آورده بسوی مسکن مغلها حرکت کردیم ، روز نصف شد و به کته قلعه رسیده پس از صرف نان چاشت و بدون استراحت اسبهای خود را بسوی قشلاق مغلها (؟) راندیم ، و بعد از نیم ساعت دهکده ریز قل را در بین سلسله های کتا نگلو میره یافتیم ، همینکه از اسبها فرود آمدیم دو جوان بهمانز دیکش شد و داخل صحبت شدیم :

شما از کدام قوم هستید ؟

از قوم مغل .

آیا مغلی میدانید ؟

خیر فرا موش کردیم .

آهسته آهسته گروهی در اطراف ما جمع شد و یکی از آنها نعره برآورد که ریش سفیدی در اینجا است که هنوز زبان مغلی را در خفا طر دارد. دکتور شورمان به بی صبری حضور او را درخواست کرد، اندکی بعد جوانی ویرا از زیر درختی که بخواب رفته بود، به نزد ما حاضر گردید. این مرد کهن سال سیمای گندمی سوخته، بینی باریک، چشمان میشی و موهای سیاه و اندام وسط داشت، اطرافیان در سن او مبالغه میکردند، یعنی ۱۵۰ ساله در حالی که تصور میرفت بیش از ۷۰ سال نداشت.

استفسار کردم که بابه جان مغلی حرف میزنی در پاسخ گفت همیشه در میدانند که زبان را «وتینگ» و اسپ را «ابلقی» و ماست را «تراع» و آب را «سیو» و روغن را «تسو» میگویند. دکتور شورمان که بزبان ترکی نیز دسترسی دارد گفت قطعاً این لغات مغلی نیست بلکه ترکی اند. سید محمد پیرکهن سال لجاجت کرد که آن لغات مغلی اند و گفت که پدر و مادرش بزبان مغلی حرف میزدند و مخصوصاً در نزد مهمان خصوصیات خود را به این زبان مفاهم میکردند بعد علاوه کرد که از نسل چنگیز اند، برای تحقیق ادعا استفسار شد تا اگر کدام روایت یا قصه‌ای از چنگیز بخاطر داشته باشد، لیکن ریش سفید از جواب عاجز ماند و پروفیسر ایوا موراود و کنور شورمان چون دیدند که نه فیز یونومی و نه زبان آنها و حتی جزئی قرین رسوم آنها شبیه «سوشل کلچر» مغلیها نبود اسپهرا را طلب و از مغل‌های خیالی که مطلقاً متمکن بود ند و داع گفتیم.

قلعه نو- ۲۷ ثور: ساعت ۹ صبح بر همنائی حاجی حیدر سرخابی بطرف اوگر مک (آ بگر مک) حرکت کردیم، از دریای کوشان رود گذشته تقریباً سه کیلو متری شمال قلعه نو داخل یکدهکده وسیع شدیم که گمان کردم در یکی از دهات ترکستان داخل شده ام چه تمام ساختمان دهکده شبیه خانه‌های ازبک‌ها و ترکمن‌ها گندمی بود. موتر استاده شد و سگان در غل مغال کسان بسوی ما دویدند،

در اطراف خرگاه هازنان و بچه ها دیده میشدند فریاد کردیم تا اگر مردی باشد ما را از چنگ سگان خلاص و داخل دهکده کنند اندکی بعد مردی پیدا شد و باتفاق وی به خرگاه های شان نزدیک شده شروع بمطالعات خود نمودیم . در جراب استنساخات ما پیرمردی گفت که از قوم فرستان و مربوط چهار ایماق اند و خود را هزاره میگویند . سیمای این مرد به پنتونها و تاچک ها بیشتر شبیه بود ، من معنی بعضی لغات هزاردگی را جو یا شدم یکی از انها هم بمعنای آن پی نبرد ، حتی کلمه ابغه (کا کا) برای آنها ناشناس بود ، وقتیکه از ناحیه علم الانساب ژین الوژی Genealogie نسب شناسی ، استفساری بعمل آمد جز سه نسل بیشتر بمناطر نداشتند . این فرستانی ها حیوة نیمه کوچی داشته در شروع بهار به تپه های نزدیک دست قریه میروند و مواشی خود را میچرانند سپس از آنجا باخیر ثور بقشلاق آمده اراضی اطراف دهکده را کشت میکنند ، و در اوائل جوزا بدامان قیر بند ترکستان که با اصطلاح خود شان بقد گویند رفته از هوای سرد و علف زار آنجا استنفاذ کرده در اطراف ۱۰ اسد که موقع درو میروند واپس آبگر مک را اشغال میکنند و خرگاه های خود را بار دیگر استوار میسازند ، همینکه حاصل زمین خود را در داشتند در کلبه های خود می درآیند . خرگاه های شان شبیه مغل هاست یعنی که از چوب بیا بافته شده و طور گنبدی میسازند و بالای آن نمد گذاشته توسط نواری محکم می بندند پروفیسر ایو امورا عقیده دارد که بهزار های مرکز افغانستان هیچ مناسبتی ندارند . شاید با ترکیهای قدیم ارتباطی داشته باشند . ریش سفید فرستانی بمن خاطر نشان کرد که : « ما هزاره هستیم ، امانه از هزاره های بربر !!! » (۱)

هوئل پارک هرات - ۳۱ ثور : - به نسبت کسا لیکه تب ملاریا بمن وارد

(۱) استاد بار قولدروسی مؤلف کتاب «جغرافیای تاریخی ایران» در صفحه ۱۰۱ آن کتاب خود ذکر میکند که این هزارها از اقوام مغل های هستند که در قرن سیزده بدان سرزمین آمده اند !!!

کرده بود، امروز هنگام پگاه دو کتور شورمان خواهش کرد که به استراحت خود بایستد دوام بدهیم، تا اگر فردا کدام دهکده مغل سراغ شود بفرمایند تحقیقاتی بتوانیم دوام دهیم لحظه ای بعد مدبر صاحب تحریرات بمن تلفون داد که طبق وعده یکی از دهکده های مغل را که بزبان مغلی حرف میزنند دریافت کرده است و نیم ساعت بعد رهنمائی بما میفرستند. بعد گوشه تلفون را گذاشته به دو کتور شورمان گفتم که خبر تازه دارم گفت چه؟ طور مزاح گفتم امروز بکار یز ملا میرویم و شکار مغل خواهیم کرد. همینکه قضیه را برایش نقل کردم گفت ازین چه بهتر!

وقتی که رهنما آمد کسالت را فراموش کرده جیب خود را بطرف جنوب جنوب غرب شهر هرات حرکت دادیم. بعد از آنکه از دریای هریرود عبور کردیم رهنما گفت:

«موترا را نگاه کن» موترا متوقف شد و همگی فرود آمدیم، چند نفر مغل را که در لب سړک باهم صحبت داشتند صدا کرد آنها آمدند و بیکدیگر معرفی شدیم دو کتور شورمان بآنها مفاهمه کرد. دیدم که چهره اش بشاش شد و پرفیسر هم لب خندی زد بعد گفتند آیا ممکن است که فردا بهوتل نزدشان بیایند، گفتند آری سپس خدا حافظی کرده بسوی نقطه مقصود حرکت کردیم، چند دقیقه بعد رهنما بسوترا را گفت که از سړک عمومی منحرف شده و بطرف راست براندیس جیب بیکدشت داخل شد و اندکی بعد خود را به بسته خشک دریا رسانید، بعد از زحمت زیاد خود را نجات داده باراضی صخره ثی راه پیمود بالاخره در اطراف ساعت یازده بکار یز ملا که در ۳۵ کیلومتری شهر واقع بود رسیدیم، موترا همینکه از عقب قلعه گذشت بکدام خیمه های سیاه پشته نوا نمودار شد، از مشاهده آن عقیده من از مغل بودن آنها گشت و بدو کتور شورمان گفتم، شگفت است! او هم مشکوک بود سپس جیب نزد یک خیمه ها استباد، سگهای ده قرار معمول غوغوکنان به استقبال ما شتافتند. در نزد یک خیمه ها بکدام مواشی بود که دوشیزگان تازه از دوشیدن آن خلاص شده بودند.

ریش سفید یسکه رهنمای ما بود بیکی از خیمه ها مار را دعوت کرد
 هوای غردی خیلی گرم بود فرش نمادی از آن گرمتر. بعد یکی از اعضای
 کهنسال قبیله حاضر شد و جز معلومات بسیط دیگر چیزی نتوانست بماند بدهد
 هنوز از صحبت با وی خلاص نشده بودیم که پیرزنی آهسته داخل خیمه شده
 و در کنجی قرار گرفت. مردی بگوشم گفت این زن بزبان مغلی خود بتر آشنا
 است سپس روی سوا لات خود را بسوی او کردیم پروفیسر ایوا مورا استفسار
 کرد که با کدام اقوام مزاجت میکنند پیرزن اظهار کرد که در بین قبیله
 خود خربشی میگردند، یعنی (اندوگمین) بودند، اما حالا همراهی اقوام
 غیر مغل مزاجت نیز رواج شده است. در جواب یسکه استفسار دیگر پروفیسر
 گفت که اجدا دش پنجاه سال قبل از غور، قیصار و نیلی به آن ناحیه آمده اند
 این زن بزبان مغلی نمیتوانست کاملاً حرف بزند، اما لغات ذیل مغل
 را بخاطر خود داشت.

گته: - سر کرده، قوم - کوشی بند: - بچه - اوکین: - دختر - اوکر: -
 گاو - ایلچی گن: - خر - مورین: - اسپ - تیمان: - شتر - او کمنگک:
 نان - اوس: - آب - سوان: - شیر - بوغدی: - گندم - اورپه: - جو
 باوه: - پدر - بوه: - مادر - کون: - بزغاله - نیسه: - یک - قیر: - دو
 بعد گفتم که به مغلی بگو که: بروید شیر بیاورید.

گفت: «او چیتو سون اچرتو»

سپس جمله های ذیل مارا چنین ترجمه کرد:

فردا بخانه های خود میرویم: «گناه اورچینه گیرتونه»

چلم را بده: «تا تا کی اوک (۱)»

دو نفر بشهر رفتند: «قیر نفر اورچینه چونغورتو»

برو نان پخته کن: «اورچی او کمنگک بولغه»

آب زیاد است: «اوسوایسکده بی»

د حتر من همراي پسر تو عروسی ميکند : او کينه او کونه کوندون .
 وقتیکه از مکالمه خلاص شدیم پروفیسر بدون شک و تردید گفت که با لاخره
 نه مغلها را بلکه مونگو اویدها (شبیه مغل) را یافتیم و این روزی بود
 که بعد از تپیدن ها و زحمات زیاد موفقیت خوبی نصیب ما شد .
 این مغلها که خرد را از قوم مرده میگیرند یک جمعیت خیلی دلچسپ را تشکیل
 داده اند یعنی که در یک مرحله انتقالی اند که از حیوة چادر نشین به مسکن نشینی
 داخل میشوند که به اصطلاح فرانسوی سیدا نقریزه میگویند . اینکه بزیر سیاه (۲)
 خیمه ها زندگی میکنند علت آن اینست که زیر تاثیر ثقات پستونها آمده
 و کلتور مغلی را ناپسند اندازه از دست داده اند .
 از نگاه فیزیونومی شباهتی بمغل ها ندارند بلکه یک مخلوط تاجک
 و پستون بنظر جلوه میکنند ، بزبان دری و پستو مکالمه میتوانند کرد ، اما تعجب
 در اینجا ست که لهجه زبان دری آنها کابلست نه هراتی !
 اگر خا طره ای از زبان مغلی در حافظه نمیداشتند ، هیچکس باور
 نمیکرد که ایشان مونگولوید (شبیه مغل) باشند .
 وقتیکه کار ریز ملا را ترک میدادم از پیرزن اسم ویرا استفسار کردم گفت :
 « عقب نام من مگر دیک پیر زال بسگو » اما در بین اهالی قریه به علاقه دار
 مشهور بود ، زیرا در هنگام تاجستان که زندگی در قلعه طاقت فرسا میگرد
 از قلعه مفلوک مواظبت و مراقبت میکند .
 هو قل پارک هرات - اول جوزا : - امروز لعل محمد از قوم (مرده) مغل
 باشند که کار ریز ملا که دبیر و زازان دیدن کردیم نزد ما برهنمائی مدیر صاحب
 تحریرات آمد .

(۱) ترکی است .

(۲) پروفیسر ایوا مورا عقیده دارد که قشون چنگیز شاید خارج از مغلستان
 خیمه شکل غرذی پستونها استعمال کرده باشد ، زیرا که خو بتر نسبت به
 خرگاهها قابل حمل و نقل است .

دو کشور هر بر ت شورمان قصه ای بزبان انگلیسی ترتیب و ایمن داد که
 بزبان دری ترجمه کنیم تا لعل محمد آفرایه اسان مغلی ترجمه کند
 (برای این که مبحث بطول نیجیامد چند جمله بطور مثال ذکر و از باقی
 خود داری میشود)

از مدت زیادی است که در اینجا چوپانی بنام احمد زندگی میکند
 ترجمه بزبان مغلی توسط لعل محمد ای که چوپان به ای کده مونده زندگانی
 نموده احمدی نامند و (یا) نیره دو تحلیل ای که کلمه آدبی
 مغلی معنی (یک) را میدهد و قرار عقیده پرو فی سر
 یو امور اجاپانی استادانسانشناسی دار الفنون کیو تو لفظ عامیانه آن (نیگه) است
 چوپان کلمه دری

ای کده مغلی بمعنی زیاد

ونده اینجا

نمونه میکند

نامند و (یا) نیره دو : کلمه مغلی معنی آن (نامداشت)

۲ - احمد در بین یک جنگل بزرگ ناچو تولد شده بود
 ترجمه احمد ای که جنگلی قد تو تولد بواه (یا) بولپه

تبصره لعل محمد گفت به طرز مغلی بهتر است اینطور ترجمه کرد
 حمدی بوی نی که جنگل قد تو توره له

بزبان دری با جمله چنین ترجمه باید کرد مادر احمد او را در جنگل زائید
 تحلیل : ای که کلمه مغلی بمعنی (یک) که در مورد استعمال بانیکه فرق دارد
 جنگلی : - کلمه دری بمعنی جنگل

۱ - پرو فی سر شنویا ایوا موراکه بزبان مغلی دسترسی دارد دو مرتبه به مغلستان
 سفری کرده و کتاب دلچسپی راجع به چادر نشینان مغل نبشته است که بدان
 نسبت محبوبیت زیادی در کشور خود حاصل و در بین علمای جاپانی شخص
 برجسته ای گذشته

قد تو : شاید کلمه «امیانه» زبان دری یا ترکی باشد که بکابل کتی تلفظ و در لهجه تهران
قباطی تلفظ میشود یعنی همراه ، و نامبرده عوض کلمه بین بکار برده .

بوله ، بویی ، توره له کلمات مغلی اند .

۳- در آن وقت خرس ، گرگ و خرگوشها در آن جنگل تاریک
وجود داشت .

ترجمه : نیکه و وقت قر نغوی جنگل قد تو ، چنا و خرس و خرگوش نو تو
جینی بیله .

تحلیل :

قر نغوی : کلمه ترکی که قره به معنی سیاه و «قر نغوی» را عوض
(تاریک) بکار برده که معنی (تاریکی) میدهد .

چنا : کلمه مغلی یعنی گرگ .

نو تو : جمع مغلی برای (ها) .

جینی : این کلمه از (جای) دری و (نی) مغلی ترکیب یافته که عوض
(در آن) استعمال کرده است .

بیله : کلمه مغلی به معنی (بود) ، که عوض (وجود داشت) بکار برده .

۴- خرگاه احمد از چوبهای محکم بید ساخته شده بود .

ترجمه : احمدی گیرنی سخت بیدی مودونه سه چو غک دژ .

تحلیل : گیر کلمه مغلی است که معنی خانه میدهد و عوض خرگاه بکار
برده است ، زیرا مغلها در خیمه زندگی میکنند پس همانخانه شان است .

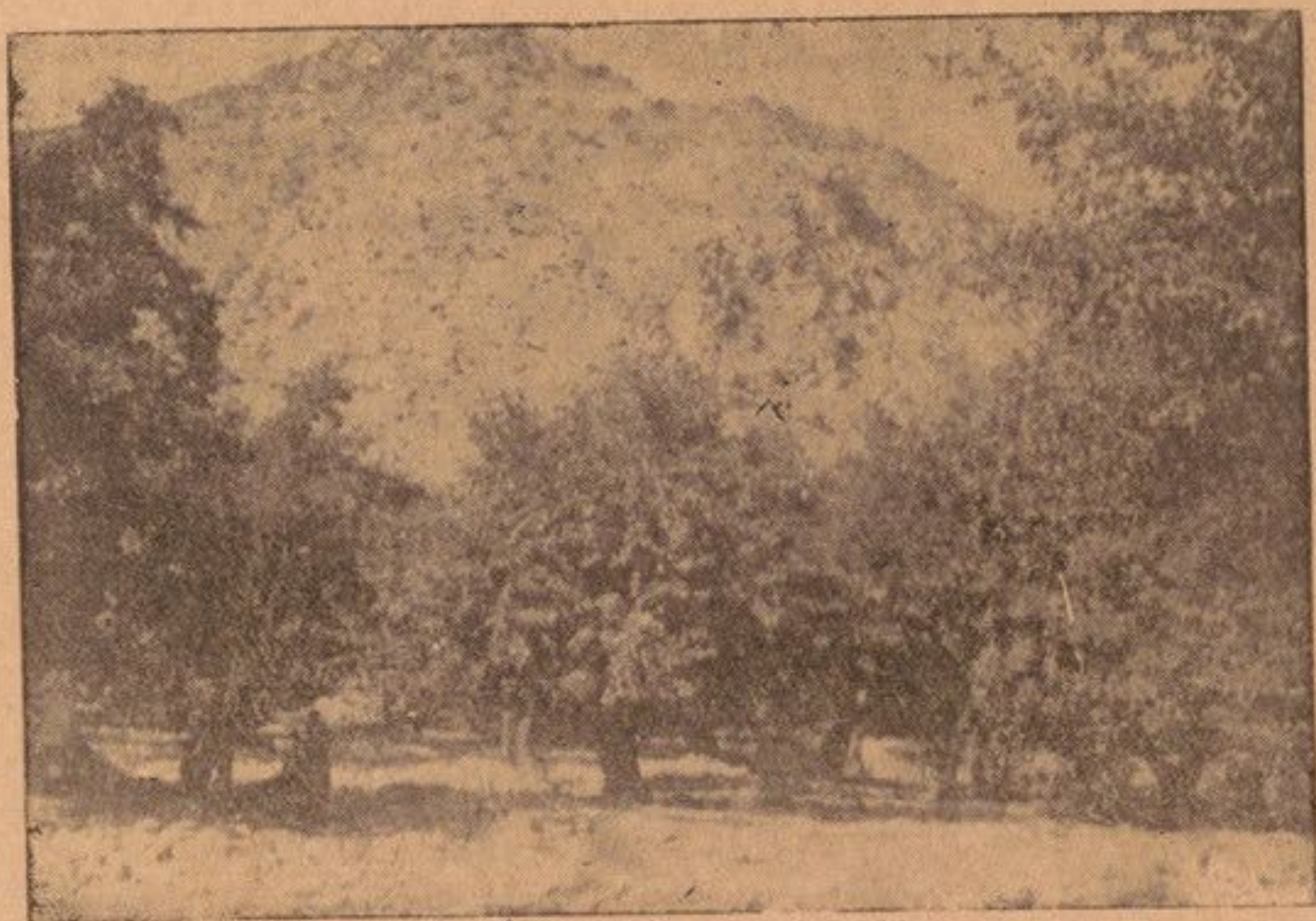
نی : کلمه مغلی یعنی (خود) ، گیرنی (خانه خود) .

مودونه : کلمه مغلی یعنی چوب

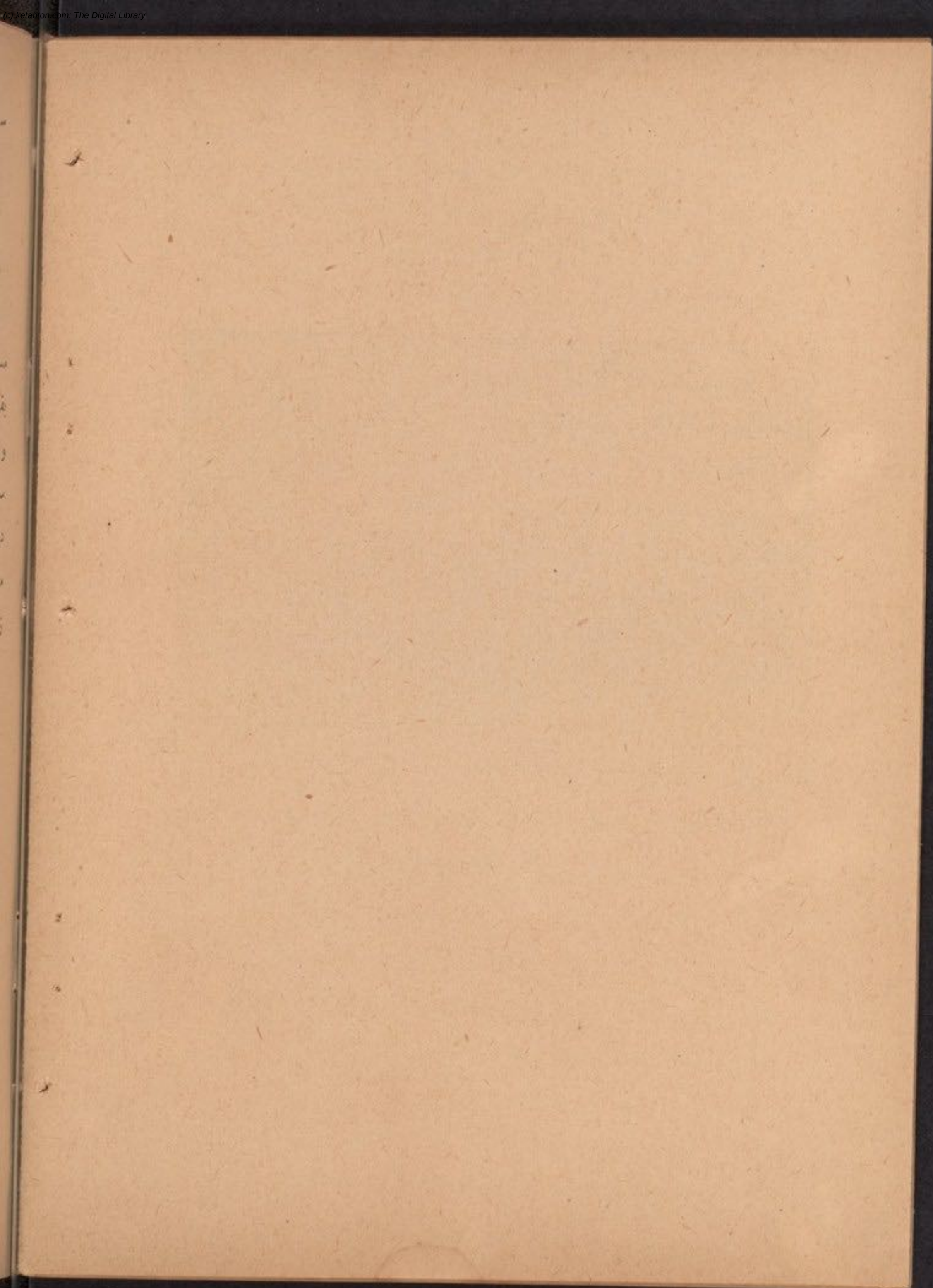
سه : مغلی به معنی (از) .

جو غک دژ : مغلی یعنی (ساخته شده از) .

(باقی دارد)

بدخشان يکه مغل ها که در بين درختان زند گي مي کنند . مربوط به مقاله
(آجسس مغل ها)

علل و عوامل

شکست و ریخت ملوک الطوائفی در اروپا آغاز نهضت جدید در اروپای قرون وسطی ملوک الطوائفی حکمفرما بوده هر قریه اروپا طور مستقل در تحت قیادت یک سرکرده ملوک الطوائف اداره و تنظیم میگردد بدین بقرار عقیده بعضی موءرخین ملوک الطوائفی عبارت از اوضاع سیاسی و اقتصادی میباشد که در اواخر قرون وسطی در اروپا و یکبارگی گردیده و در سر تا سر بر اعظم مذکور استیلا داشت اینگونه اوضاع توسط قرارداد یک در بین دو نفر اشراف بعمل می آمد صورت میگرفت. یکی از اشراف در نزد خان ملوک الطوائفی حلف و فاداری یاد میکرد و خواهش زمین را می نمود و آخر الذکر زمین را به اول الذکر که وسل نامیده میشد در مقابل انجام وظایف ذیل میداد.

۱: وسل باید همیشه بخان وفادار باشد.

۲: وسل باید بک تعداد عسکر برای خان تربیه نماید.

۳: وسل باید با سائر و سلهای خان عندالزوم معاونت نماید.

۴: مصارف ازدواج دختر یا پسر خان را تقادیه کند.

۵: وقتیکه خان ملوک الطوائف از منطقه وسل عبور می نماید مصارف طعام او و همراهانش را وسل بر عهده داشته باشد.

۶: دختر، پسر، یا بیوه وسل بدون استیذان خان از دواج کرده نمی تواند.

خان ملوک الطوائف در علاقه مربوطه خویش بحیث یک حاکم مطلق العنان حیات بسر می برد، از علاقه مربوطه خویش دفاع می نمود و برای این منظور قشون را تربیه میکرد. وضع قوانین را بغرض حفظ منافع و منفعت خویش بر عهده داشت. محاکمات دادرسی نمود مسکوکات بغرض تسهیل خرید و فروش ضرب میزد صاحب امتیازات و اختیارات تمامه بود. سائر افراد جامعه موسوم به سرف بحیث نیم غلام حیات بسر برده و مشغول پیشه زراعت در تحت نظارت

وسل ها بودند. منطقه زراعتی را ترک گفته نمی توانستند ولی مانند غلامان قرون اولی خرید و فروش آنها صورت نمی گرفت و دارای بعض حقوق محدود مدنی بودند از طرف دیگر مطیع هر گونه اوا و رخر این ملوک الطوائفی نیز بودند. از حیث اوضاع اجتماعی جوامع اروپای قرون وسطی در تحت نفوذ مذهب بوده و بجهان و جهانیان کمتر توجه داشتند اکثر افراد مشغول فعالیت مذهبی بوده و طرق نجات و سلامتی دنیا را د یگر را جستجو میکردند. و کمتر را جمع بسعادت فرد و بهبودی جامعه فکری نمودند، هدف فرد و جامعه همانا دریافت راه نجات آخرت و سلامتی بوده است، ثروت بنظر بد دیده می شد و حصول تحول را مکروه می شمردند. لذا فعالیت های اقتصادی بغرض رفع احتیاجات و خواهشات انسانی خیلی کم بعمل می آمد و اکثر حصه حیات عوض فعالیت های اقتصادی صرف معاملات مذهبی میگردد.

حادثه مهم که باعث تحول این وضعیت اجتماعی و سیاسی گردید همانا جنگ مذهبی اهل انصار علیه مسلمانان و تشکیل اتحادیه مذهبی کرو سید از طرف پاپ روم بوده است، در حدود قرن ۱۲ و ۱۳ پاپ قشون اروپا را متحد ساخته بطرف شرق سوق الجیشی نمود تا بیت المقدس را از دست مسلمانان آزاد بسازند گرچه این جنگ های صلیبی یک شکل مذهبی داشت ولی فی الحقیقت پاپ از نفوذ مسلمانان در اروپا در هر اس بود از یک طرف مسلمانان تجارت حوزه مدیترانه و نقاط پرفیض شمال افریقای شمالی را منحصر بخود ساخته بودند و از طرف دیگر نفوذ شان در مسالک اروپا روز افزون بود.

علاوتاً تماس مسلمانان با اروپا ثیان آن دوره باعث بیداری و نهضت ملی می شد، ازینجا است که پاپ اراده نمود تا دست مسلمانان را از اروپا کوتاه بسازد لذا جنگ مقدس مذهبی را علیه مسلمانان اعلان نموده و اتحادیه مذهبی کرو سید را که مرکب از عساکر ممالک مختلفه اروپا بود بطرف بیت المقدس متوجه ساخت تا بیت المقدس را که در نزد مذهب نصرانیت نیز قدسیت دارد از دست غیر انصار آزاد

بسا زد. اتحادیه مذهبی کـر و سید د و دفعه بفرض آزادی
بیت المقدس و مر تفع ساختن نفوذ مسلمانان از
حوزه مدیترانه تشکیل گردید و بصورتی منظم بطرف شرق قریب سوق الجیشی
نمود ولی هر دو دفعه در مقابل مسلمانان مغلوب گردیده و بمقصد و مرام
اصلی خود نرسید و بیت المقدس را آزاد ساخته نتوانست ولی از نگاه دیگر
همین جنگهای مذهبی طوریکه قبلا اشاره شد باعث تحول اجتماعی
و سیاسی اروپا گردیده حیات مردم اروپا را دگرگون ساخت تحولاتیکه
در اثر جنگهای صلیبی در اروپا ظهور کرد.

۱: در اثر جنگهای صلیبی و تماس یافتن اروپائیان با شرقی ها با کلتور و تمدن
شرق آشنا گردیده در تحت این کلتور و تمدن درآمدند. در این عصر مسلمانان
دارای یونیورسیتی های عظیم الشان بوده از حیث علم و عرفان نظیری نداشتند افراد
و جوامع اسلامی بحیث افراد آزاد دارای هر گونه حقوق مدنی و حقوق طبیعی
بودند ولی از طرف دیگر قشون اروپا مرکب از افرادی بودند که بحیث
نیم غلام زندگانی میکردند. لذا دردماغ این عساکر اروپائی حس آزادی
ترزیق گردید و بمعجرد برگشتن با اروپا آزادی را شروع کردند.

۲- به نسبت جنگهای صلیبی ملوک الطوائفی در اروپا ضعیف گردیده
و شکست و ریخت آن در اروپا آغاز گردید. عساکر اروپائی وقتیکه
با اروپا رجعت نمودند بمنزعه های مربوطه خویش رفتند و سراطاعت را
بحکم خوانین ملوک الطوائف خم ننموده حیات آزاد در اختیار کردند. لذا
خوانین ملوک الطوائفی افراد را از دست داده مجبور بودند که زمین های
خود را طور کشتند و بصورت قرار داد آزاد به زارعین بدهند که بالای
آن زارعین نفوذ نداشتند و هرگونه اوا مر را بالای آنها تعمیم ساخته
نمیتوانستند و بدینصورت از قدرت و نفوذ خوانین ملوک الطوائف کاسته شد.

۳: در اثر جنگ‌های صلیبی-تجارت شرق با غرب توسط خود مردم اروپا قایم گردیده اروپائیان مستقیماً با عالم شرق در تماس شدند. عساکر اروپائی و قتیکه با اروپا بر میگشتند اشیای لوکس ایشیائی از قبیل مسالجات عاج، لعل بدخشان و احجار کریمه با خود با اروپا بردند، چون تقاضا برای اینگونه اموال در اروپا خیلی زیاد بود لذا مفاد بیشتری را حاصل کردند. به نسبت اینکه عساکر از یک طرف براه‌های شرق بلاد بوده و از طرف دیگر با عرف و عادات شرقیان آشنا شده بودند تجارت شرق را ادامه دادند و از این ناحیه اقتصاد را خیلی تقویه کردند. به نسبت قیام تجارت شرق با غرب یک طبقه متوسط الحال تجارت در اروپا بمیان آمده حکومت‌های ملوک الطوائف مجادله نمایند و قوانین را برای حفظ مفاد و منفعت طبقه تجارت وضع کنند که بالاخره عوض ملوک الطوائف حکومت مقتدر و مطلق العنان در اروپا تاسیس گردیده و ملوک الطوائف از بین رفت، نیم غلامان در سرتاسر اروپا آزاد گردیده برخی شغل تجارت و بعضی پیشه‌زارعت را اختیار کردند بنابراین فوق وضعیت اجتماعی اروپا تغییر خورده تحولات ذیل در اوضاع اجتماعی اقتصادی و سیاسی اروپا رخ داد.

از حیث اوضاع اجتماعی عوض نیم غلامان (سرفها) یک طبقه متوسط الحال تجارت بمیان آمد که بمرور زمان کسب اهمیت نموده ستون فقرات گشته و جوامع مقتدر سیاسی را تشکیل کردند. از حیث وضعیت سیاسی حکومت مقتدری روی کار آمد. ملوک الطوائف از بین رفت قوانین ملوک الطوائف لغو و عوض آن قوانین حکومت مرکزی عرض اندام نمود و در اثر از بین رفتن حکومت ملوک الطوائف قشونهای قوی متحد تشکیل گردید.

از حیث حیات اقتصادی افراد جوامع آزادانه شروع بفعالیت اقتصادی نمودند. توسط زراعت و تجارت امرار حیات می نمودند. زعمای مذهب آهسته آهسته سود را جواز قرار میدادند لذا فعالیت های اقتصادی به پیمانیه بیشتری صورت میگرفت.

(با قیدارد)

۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱
م	ی	ع	ز	۱۱	۱۰					۵				۲
ن					۱۰				۶					۳
ت														۴
														۵
														۶
														۷
														۸
														۹
														۱۰
														۱۱
														۱۲
														۱۳
														۱۴
														۱۵

افقی

- ۱: - یکی از شعرای نازکخیال بینتو - سنه جاری - پیشوا .
- ۲: - طرز - یکی از معالک عربی - نام گلی است .
- ۳: - همراه - پایتخت یکی از معالک اروپائی - پراگندگی - نهاداب .
- ۴: - یکنوع صنعت پیشه - جانداران .
- ۵: - یکنوع است - یکنوع اسلحه جدید - دروازه .
- ۶: - فالتو - یکی از آلات سرکساز - یکنوع سرموسیقی .
- ۷: - یکنوعی از گیاه است - نام یکی از فیلمهای مشهور هند ی .
- ۸: - یکی از ضمایر - آنچه مردم می بینند - پساو ند ظرفیت - درپشتو
ماهی را میگویند .

- ۹: - مخالف همدیگر - یکی از ممالک آمریکای جنوبی .
 ۱۰: - معکوساً مترادف نژاد - ناپخته - تخلص یکی از دکتوران مرحوم وطن .
 ۱۱: - کفش - متناسب - اسلحه قدیمه .
 ۱۲: - کسیکه در زندگانی بخود مسئولیت حسن نمیکند - سوال ؟
 ۱۳: یکی از علایم جمع - تراوش کننده - درختی است در دورخ - دندان ؟
 ۱۴: - رحمت خدا - تا - تحفه .
 ۱۵: - خانواده - جائی که از آن گل میکنند - فرستاده شده .

عمودی

- ۱- خنده کننده - رسیدن - جهت .
 ۲: بند آهنی - برآمد (به پنبه) - ملک الشعراء .
 ۳: - پهلوان - سخیف - رشد - علامهء مفعولی .
 ۴: گشتاندن - جاری .
 ۵: - مزدوج کنار - دواى رفع خواب - همیشه با ساربان است .
 ۶: - سمبول صحت - گوشت زیاد دارد - سه پرزه اول ماشین ؟
 ۷: - نهی آزار - نام یکی از شعرای مشهور پنبه .
 ۸: - زهر - که نباشد سود نیست - سر - عدد .
 ۹: - کاریرا بخود بستن - در سورهء قارعه ذکر شده .
 ۱۰: - کادم میخورد - توان - مرا دف نظم .
 ۱۱: - یکی از خوانندگان مشهور کابل - قسمتی از عمارت - میوه ؟
 ۱۲: - معلمین - آباد ساختن .
 ۱۳: - گل - کنایه از چشم - دوزگردن - در قطی عطار یافت میشود ؟
 ۱۴: - جمعیکه بمعنی مفرد استعمال میشود - نسبت بواحد - صدق .
 ۱۵: - احسان گذاری - آنچه به دشمنان تو خواب آورد - ظرف آتش

هر کس اول بحل آن موفق گردد یک جلد کتاب نفیس از نشرات پوهنشی
 ادبیات طور جائزه دریافت خواهد کرد

خلاصه نتایج امتحان نهائی ۱۳۳۳ پوهنځی ادبیات

مشمولین امتحان	۹۳ نفر
کامیاب	۶۷ »
مشروط	۲۲ »
ناکام	۴ »

محصلینیکه بعد از خاتمه دادن تحصیل خود دباخذ درجه لیسانس نائل آمده اند قراړځیل افند :

رشته ادبیات رشته تاریخ و جغرافیه

۱- شاه علی اکبر شهرستانی	۱- غلام سخی موال
۲- گل احمد فرید	۲- محمد محسن فرملی
۳- محمد هاشم	۳- احمد علی معتمدی
۴- محمد اعظم عبیدی	۴- عبدالمنان بیرم
۵- محمد یوسف حسرت	۵- عبد الواحد یحیایسی
۶- عبد الباقي	۶- سید مقصود معیدی
۷- حضرت الدین	۷- محمد مصطفی
۸- شمس العابدین	۸- محمد یار غرنی
۹- میر گل خوشه چین	۹- عبد السبحان وصیف
۱۰- عبد الرحمن	۱۰- سید مصطفی امیری
۱۱- محمد یونس مرهون	۱۱- عبد الواحد دبیر
۱۲- غلام محی الدین	
۱۳- عبد الرحیم	
۱۴- عبد الغفار	
۱۵- عبیدالله شیوایانا	

نوت: آقای عبیدالله شیوایانا چون طبق فیصله مجلس استا دان و منظوری مقام محترم ریاست پوهنتون در سال چهارم فاکولته شامل و بعد از دادن امتحان موفقانه کامیاب شده اند داخل درجه بندی نیامده و همچنان آقای عبد الواحد دبیر که بساتیم والیبمال افغانی بهند رفته بودند و بعد از مراجعت بوطن امتحان داده موفقانه کامیاب شده اند داخل درجه بندی در صنف نیامده اند.

طبق و عدد قبلی اینک، موافق بطبع یک اثر دیگر استاد ملک الشعراء
بیتاب بنام دستور زبان فارسی گردیده خدمت ذوقمندان علم
و ادب تقدیم میداریم. قیمت هر جلد ۱۵ افغانی آثار مطبوعه
دیگر استاد را که عبارت از علم بدیع و علم عروض و قافیه
باشد هم از مدیریت نشرات پوهنځی ادبیات در مقابل ۴ افغانی
فی نسخه بدست آورده می توانید. کتاب علم تربیه از جلد ۱۰-۱۱
هاشم شایق را که معدودی از آن باقی است هر معادل فی جلد
۱۵ افغانی ابتیاع فرموده بسرمایه علمی خود بپوشانید.

شرح اشتراك

کابل	سالانه	۱۰ افغانی
برای محصلین	"	۸ "
ولایات	"	۱۲ "
خارج	"	یک دالر بهام حصول پوسته
این شماره	"	۶ افغانی
آدرس:	مدیریت نشرات فاکولته ادبیات	
	شهر نو، کابل، افغانستان.	

مدیر مسئول:

مدیر مسئول: محمد العفو (غرق)

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library